

Heltai Gáspár, a könyvkiadó

A Mohácsot megelőző mintegy ötven esztendő volt az az időszak, amikor a magyar világi társadalmi osztályok körében először alakult ki olyan jelentősebb iskolázott réteg, amely a magyar nyelvű irodalom kibontakozásának társadalmi bázisát lényegében már a reformáció hazai elterjedése előtt megvetette.¹ Az a nemzedék, amely az 1530-as években a magyar nyelvű irodalmat fejlődése útján elindította, tanulmányait még jórészt a régi egyházi és városi iskolákban végezte. Irodalmi ismereteit is idehaza szerezte.² Külföldi egyetemeket látogatva elmélyítette humanista műveltségét, s vagy ugyanakkor vagy csak jóval később ismerkedett meg a reformáció célkitűzéseivel és szegődött annak terjesztői sorába. Közülük való volt DÉVAI BIRÓ Mátyás, GÁLSZÉCSI István, KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Márton, SZTÁRAI Mihály és még sokan mások — úgy vélem — HELTAI Gáspár is, már amennyire erre életradataiból következtethetünk.³ De voltak köztük, akik sohasem álltak határozottan a reformáció

¹ Vö. kísérőtanulmányomat HELTAI Gáspár *Cancionalejének* faksimile-kiadásához. Bp. 1962. BHA V. 7—15.

² MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

³ Születési évét Georg Daniel TEUTSCH (*Allgemeine deutsche Biographie*. Leipzig 1880. XI. 711.) 1520 tájára tette. Ezt fogadta el IMRE Lajos (a *Száz fabula* új kiadásának bevezetőjében; Bp. 1897. RMKt IV. 5.) is. FERENCZI Zoltán (*A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896. 8.) ezzel szemben 1510—1515 körül születettnek gondolja, s így vélekedett BORBÉLY István (*Heltai Gáspár*. Bp. 1907. 6.) is. WALDAFFEL József viszont azt sem találta lehetetlennek, hogy még 1490 előtt jött a világra (ItK XLIV. 1934. 234—235.). Az általa említett Caspar von HELTAU azonban, aki 1503-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, aligha lehet a mi HELTAI Gáspárunkkal azonos személy, hiszen akkor halála évében (1574) kb. 87—88 évesnek kellett volna lennie. Ám HELTAI éppen élete utolsó éveiben olyan eleven és gazdag irodalmi és kiadói munkásságot fejtett ki, ami egy nyolcvanán jóval túl levő emberről már szinte elképzelhetetlen. Megítélésem szerint a legfogadhatóbbnak tűnik, ha HELTAI születését az 1510 körüli évekre tesszük. HELTAI-nak az a megjegyzése, hogy a biblia második részének ajánlásában (1565) „vénségét” emlegeti, amelyet az úristen még valamennyire meghosszabbíthat, s hogy ugyanabban az évben HELTAI BONFINI-kiadásához írt előszavában SZIKSZAI FABRICIUS Balázs is az ősz HELTAI tiszteletre méltó vénségéről beszél, korántsem értelmezhető úgy — miként azt WALDAFFEL József teszi — hogy HELTAI ekkor már messze túljárt 60. életévén. Mindezt annak idején egy 55 év körül levő emberről is joggal el lehetett mondani. A reneszánsz az a humanizmus az embereket életkoruk szerint — antik hagyományok nyomán — két csoportba osztotta: ifjakra és vénekre. Ez a felosztás pedig Servius TULLIUS-ra (i. e. VI. század) vezethető vissza, aki a római polgárokat két csoportba sorolta. A 45 éven aluliakat „iuvenis” (= fiatal), az idősebbeket a „senex” (= vén) jelző illette meg. Így aztán ISTVÁNFY Miklós nagy történeti művében (Lib. XXVIII.) BALASSI Bálint haláláról szólva, a 40 éves költőt „ifjúnak” nevezhette. APÁCAI CSERE János viszont a *Magyar encyclopaediájában* (Utrecht 1655. 168.) azt írja: „A vénség virágzó 50-től 60-ig. . .” S ha meggondoljuk, hogy alig 40 évvel ezelőtt az idősebb emberek köré-

mellé, mint KOMJÁTI Benedek, PESTI Gábor, SYLVESTER János, TINÓDI Sebestyén, ISTVÁNYI Pál vagy RÁSKAI Gáspár. Ők nem a reformáció propagátorai-ként váltak íróvá. Ez utóbbi csoportból kerültek ki a magyar nyelvű profán irodalom első művelői. Egy részük tudós humanista, más részük szerényebb képzettségű énekeszerző. Képviseleve van körükben az egész magyar társadalom, a jobbágyivadékoktól kezdve a polgárokon keresztül a főrangúakig. Már ez is sejteti, hogy a XVI. század első harmadában az iskolázott réteg nemcsak tetemesen megszorodott, hanem arányaiban is eltolódott a világiak javára. A reneszánsz és humanizmus a vulgáris nyelveket Nyugaton és Közép-Európában egyaránt irodalmi rangra emelte, illetve ott is annak kiművelése mellett szállt síkra, ahol a reformáció nem tudott gyökeret verni. Nálunk a kettő: humanizmus és reformáció szinte egy időben vált a magyar nyelvű irodalom serkentőjévé. Humanisták és reformátorok szinte egyszerre ébredtek rá az 1530-as évek elején az ismereteknek, az irodalomnak anyanyelven, nyomtatásban való terjesztésének szükségére. Csakhogy azideig Magyarországon a könyvnyomtatás nem tudott meghonosodni, s az 1550-ig megjelent kb. két tucat magyar könyvet főként Krakkóban s részben Bécsben adták ki.⁴ Mohács után, a középkori magyar állam széthullásáig, 1541-ig alapított két városi nyomda, a szebeni és a brassói csak a szászok helyi igényeit szolgálta. Az egyetlen magyar műhely létesítésére tett kísérlet, a NÁDASDY Tamás által berendezett nyomda, a főúr birtokainak középpontjában, de egyébként jelentéktelen helységben, Sárvárt kezdte meg működését. SYLVESTER János *Grammaticájának* (1539) és *Újtestamentum-fordításának* (1541) kinyomtatása komoly irodalmi tett volt, a műhely tevékenysége azonban mágnás-udvarban eleve nem lehetett hosszú életű.⁵ Egyetlen főúri udvar számára egy nyomda folyamatos üzemeltetése túlságosan nagy megterhelést jelentett, amelynek sem szellemi, sem anyagi feltételeit hosszabb időre biztosítani nem tudta. Állandó nyomda csak valamely magyar városi központban lehetett volna életképes, de éppen az ország közép-ső része Mohács után szakadatlan hadjáratok színtere lett. Budát és Pestet 1526-ban kirabolta és felégette a török. Ettől kezdve Buda csak névleg volt az ország fővárosa. A dűlást 1541-ben történt török megszállásáig sem heverte ki, s voltaképpen már 1526 után megszűnt az ország politikai és szellemi központja lenni.⁶ Az ország három részre szakadásával a magyar kultúra számára

ben még az a szólás járta, hogy „hatvan felé, hazafelé”, azaz aki 60. életévéhez közeledik, az számoljon azzal, hogy földi vándorútja véget ér, mennyivel inkább nyilatkozhatott magáról hasonlóképpen az 55 év körül járó HELTAI a XVI. században, amikor az emberek átlagos életkora jóval rövidebb volt, mint a XX. század első harmadában. A „vén” jelzőnek különben sincs még az az értelme, hangulati velejárója, hogy „túlkoros, nagyon idős”, mint újabban. Az „öreg”, „vén” és „agg” között ma már fokozati különbséget érzünk (pl. Öreg ember, nem vén ember.). A XVI. században az „öreg” jelzőnek nem volt kormeghatározó (idős, élemedett) jelentése, akkoriban egyszerűen csak annyit jelentett, hogy „nagy” (= grandis, groß); a szótárakban is csupán így találjuk. A XVI. században tehát az idős korosztály jelölésére mindössze két fokozat volt: a „vén” és az „agg”, s ezek közül a „vén” volt az enyhébb, a kevésbé koros emberek jelzője. — HELTAI születési helyének kérdésére alább más összefüggésben fogok majd visszatérni.

⁴ VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp 1969. 79—128.

⁵ BALÁZS János: *Sylvester János és kora.* Bp 1958. — Vö. kísérő tanulmányomat SYLVESTER János *Újtestamentum-fordításának* faksimile-kiadásához. Bp 1960. BHA I.

⁶ Budán 1484-től egyidőben több könyvkereskedő (Joannes CASSIS, Theobald FEGER, Georgius RŪM, Joannes PAEP, Joannes HERTZOG, Urbanus KAYM, Stephanus HECKEL, Stephanus DE VARDIA, Jacobus SCHALLER, Michael MILCHER, Antonius MURARIUS, Leo-

a fővárossal együtt a királyi udvar is elveszett mint összefogó, irányító centrum, éppen akkor, amidőn a magyar művelődés és vele együtt a magyar irodalom is egyre inkább a világi társadalmi osztályok ügyévé lett. A magyar irodalom kénszerűen viszonylag apró góccokba szóródott szét: a főurak udvaraiba, a színmagyar mezővárosokba és néhány magyarosodó városba. Az irodalomnak e decentralizált helyzete a XVI. század folyamán az adott társadalmi és politikai viszonyok között sok tekintetben előnyösen, kedvezően hatott fejlődésére, de hovahamar jelentkeztek ennek hátrányos következményei is, amelyek más vonatkozásokban felemelkedését korlátozták.⁷ A főrangú udvarok ugyan csak a XVII. század második felében kezdtek hanyatlani, de tartósan jelentős kultúrcentrummá egyik sem tudott válni. A mezővárosok és városok fejlődése pedig már a XVI. század utolsó harmadában megállt, sőt visszaesett. Szélesebb magyar polgári réteg ki sem alakulhatott, s így nálunk nem keletkezhettek valóban nagy városi irodalmi központok sem, amihez jelentős mértékben hozzájárult a hazai egyetem hiánya is. Egyébként figyelemre méltó, hogy a Rajna—Majna—Bamberg—Nürnberg—Augsburg—Velence vonalától keletre eső területeken, ahol a polgárság száma, gazdasági ereje kisebb és megosztottabb volt, mint Európa nyugati és déli részein, a könyvnyomtatás mindenütt többszöri kísérletek után csak a XV. század végén vagy a XVI. század első évtizedeiben tudott állandósulni.

A magyar társadalomnak és ezen belül a magyar irodalomnak ez az egyoldalúan decentralizált állapota késleltette és kedvezőtlenül befolyásolta a magyar könyvnyomtatás és könyvkiadás hazai megindulását és menetét is. Ennek következménye volt, hogy XVI. századi könyvkiadásunk lényegében mindvégig feudális jellegű maradt, s nyomdáink a külföldiekhez viszonyítva kis házi üzemekként működtek, amelyek csak helyi, regionális igényeket tudtak kielégíteni.

Békésebb esztendőket következtek az 1540-es évek második felében, s e viszonylag nyugodtabb szakaszban az ország keleti részének magyarsága körében terjedő reformáció helyzete most már szükségessé és sürgetővé tette a folyamatos magyar könyvnyomtatás hazai megszervezését. Aligha képzelhető el, hogy valamiféle véletlen körülmények összejátszása folytán lett a magyar könyvkiadásnak első központja éppen Kolozsvár. MÁTYÁS király uralkodásától kezdve a legtöbb privilégiummal körülbástyázott város; fejlett és sokágú kézműipara következtében gazdasági hanyatlása is lassúbb volt, mint a többi városé. A keleti országrészben elfoglalt központi helyzeténél fogva védettebb körülmények között élt, s ha a külkereskedelemben csökkent is a jelentősége, a belső piac szempontjából fontos szerepet töltött be. A XVI. század második felében Kolozsvár „Transsilvaniae civitas primaria”, lélekszámban is Erdély legnépesebb városa, s ami a könyvkiadás tekintetében a legkevésbé sem közömbös: polgárságának többsége magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még szász eredetűek.

nardus DE SESSARDIA és Michael PRISCHWITZ stb.), is működött, akik egyúttal könyvkiadók is voltak, s külföldi műhelyekben nyomtatták kiadványaikat (egyházi szerkönyvek, prédikáció-gyűjtemények, legendáriumok, krónika, tankönyvek stb.). 1526 után azonban a létbizonytalanság megbénította a város kereskedelmi életét, s a könyvkiadók is eltűntek Budáról, legalábbis ezután már egyetlen adat sincs róluk.

⁷ VARJAS Béla: *Irodalom és folklór határmesgyéjén.* (Vázlat énekes epikánk életrajzához.) Helikon XIII. (1967) 27—40.

Az utóbbi húsz esztendő kutatásai bizonyossá tették CzóBEL Ernőnek és GULYÁS Pálnak azt a nézetét, hogy a kolozsvári nyomdát nem HELTAI Gáspár, hanem valójában HOFFGREFF György alapította.⁸ Kiderült az is, hogy HOFFGREFF György kolozsvári származású és 1542 tavaszán WAGNER Bálinttal együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁹ 1544 végén az újjászervezett brassói iskolában működhetett egy ideig, mint WAGNER alkalmazottja. A facultas artiumot Wittenbergben nyilván elvégezte, tehát oktatói munkára alkalmas volt. Kérdés, hogy tanítószkodott-e egyáltalán, vagy nem érezvén magában oktatói hivatást, Brassóban inkább már a könyvnyomtatás iránt kezdett érdeklődni? Annak ugyanis, hogy tanítói vagy prédikátori hivatalt volna is viselt volna, semmi nyoma. JAKÓ Zsigmond úgy véli, hogy „1546 folyamán, esetleg 1547 elején utazhatott ki újból Németországba, talán egyenesen Nürnbergbe, azzal a határozott szándékkal, hogy szülővárosában nyomdát alapít a humanista művelődés, valamint az új vallás szolgálatára és így teremt magának önálló megélhetést”.¹⁰ Ez az elhatározás valóban megszülethetett benne, de aligha vágott neki vaktában ennek az útnak, mielőtt tájékozódott volna arról, hogy Kolozsvárt egyáltalán megkaphatja-e a városi tanácstól a működési engedélyt, s hogy milyen könyvnyomtatói feladatok, üzleti lehetőségek várnak ott rá. Mert hiszen nemcsak arról volt szó, hogy a nyomdászat minden mesterségbeli fogását elsajátítsa, hanem arról is, hogy annak itthoni gyakorlásához tetemes költséggel több típus különböző fokozatú betűkészletének matricáit, néhány nélkülözhetetlen szerszámot és műszert Németországban be is szerezzen. Tudnia kellett tehát HELTAI Gáspár és társainak bibliafordítói szándékáról és egyéb, főleg magyar kiadvány-tervéről. Sőt az sem lehetetlen, hogy éppen kolozsvári polgártársai, talán elsőnek HELTAI biztatására fogott a tipográfus-mesterség megtanulásához. HOFFGREFFnek mindenképpen tisztában kellett lennie azzal, hogy Kolozsvárt nemcsak latin és német, hanem jelentős mértékben magyar nyelvű könyvek nyomtatására kell felkészülnie (betűkészletének vizsgálata — amint alább látni fogjuk — ugyancsak ezt bizonyítja). 1549 első felében, úgy látszik, még Johann vom BERG és Ulrich NEUBER nürnbergi nyomdászok műhelyében dolgozott, illetve tanult. Erre következtethetünk Veit DIETRICH özvegyének 1549 június 4-én írt leveléből, amelyben arról értesíti ALBRECHT porosz herceget, hogy férje *Spruchbüchlein*-jét, minthogy most oly nehéz és veszélyes idők járnak, a könyvnyomtató nem akarta saját neve alatt kiadni, hanem egy erdélyi nyomdász nevét szedette a könyvre, aki „hosszú időn át nála volt.”¹¹ Nos, Veit DIETRICH munkájának kolofonja így szól: „Gedruckt czu Clausemburg inn Sybembürgen durch Georgium Hoffgreff” és alatta a következő magyar idézet olvasható: „Enn vagyok asz vt asz igassag es asz elet: Senki asz atyahosz nem mehet, hanem enn altalam”. (Ján. 14,6) Ez a magyar szöveg is a német hatóságok megtévesztésére került a kötetbe, melynek egyébként sem betűtípusa, sem iniciáléja nem a

⁸ CzóBEL Ernő: *A Heltai-nyomda alapításáról*. ErdMuz. XXX. (1913) 249—252. — GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp 1931. 72—73.

⁹ JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*. MKsz LXXXI. (1965) 159—163.

¹⁰ Uo. 161—162.

¹¹ SÓLYOM Jenő: *Új adatok a kolozsvári Hoffgreff-nyomda történetéhez*. MKsz LXXVIII. (1962) 349—353.

kolozsvári nyomda készletéből való.¹² De figyelemre méltó az a tény is, hogy HOFFGREFF csak 1549 tavaszán találkozhatott Caspar BRUSCHsal, akinek nagy történeti művét, a *Magnum opus de omnibus Germaniae episcopatus* címűt éppen HOFFGREFF gazdája, BERG és NEUBER nyomtatta ki 1549-ben. Ekkor kérhette fel HOFFGREFF BRUSCHT az 1549. január 23-án elhunyt HONTER epita-phiumának megírására.¹³ Mindezekből az adatokból az alábbiakat következtethetjük:

1. HOFFGREFF tudatosan készült fel arra, hogy Kolozsvárt nyitja meg műhelyét.

2. Arról ugyan nincs hírünk, hogy mikor ment ki Nürnbergbe, de legalább egy vagy másfél évet töltött BERG és NEUBER műhelyében.

3. HOFFGREFF a német és latin nyelven kívül magyarul is jól tudott, hiszen a *Spruchbüchlein* végén olvasható magyar idézet az ő fordítása lehet, minthogy szövege nem egyezik pontosan egyik korábbi evangélium-fordításunkkal sem, s különben is elég bizonyítékunk van arra, hogy a XVI. század közepén a kolozsvári szászok általában már tudtak magyarul.

4. A félrevezető adatokat alighanem Hoffgreff tudtával és beleegyezésével nyomtatták Veit DIETRICH könyvének kolofonjába. Sőt az sem lehetetlen, hogy a *Spruchbüchlein* munkálatait afféle mester- vagy vizsgafeladatként maga HOFFGREFF végezte, illetve irányította a nürnbergi officinában.

5. HOFFGREFF Veit DIETRICH művének kinyomtatása után hamarosan elhagyta Nürnberget, s valószínűleg 1549 nyarán a megfelelő matricákkal és kellekkel felszerelve érkezett haza Kolozsvárra. Beszerzésükhöz talán magának is volt elég tőkéje (keresménye?), de az is lehet, hogy részben kölcsönpénzből vásárolta meg azokat. (Esetleg HELTAITÓL kapott bizonyos összeget s ezért kellett utóbb társulnia vele?)

6. HOFFGREFF egyetemet végzett ugyan, de nem volt teológiai képesítésű pap vagy prédikátor; Kolozsvárt mint független polgári vállalkozó alapította meg és vezette műhelyét.

Az officína berendezésének (nyomóprés, betűszekrények stb.) elkészíttetése, felszerelése, a kellő betűmennyiség megőntése, egyengetése, a segédek betanítása és sok egyéb előkészület a nyomtató munka megkezdéséig nyilván jó néhány hónapot vett igénybe, s így a kolozsvári nyomdában 1550 előtt aligha indulhatott meg a termelő munka.

Milyen betűkészlettel rendelkezett HOFFGREFF, erről csak hozzávetőleges adataim vannak, minthogy a XVI. századi magyarországi nyomdák típus-repertóriuma máig sincs összeállítva, s így természetesen a kolozsvárié sem. A magam megfigyelése szerint bizonyosan volt legalább hatféle antikva sorozata. Ezek közül I. antikvának nevezem azt az igen elegáns és korszerű reneszánsz típusú (Garamond-antikva), amellyel a *Ritus explorandae veritatis* (RMNy I. 87.) szövegét szedték. Végigkíséri a HOFFGREFF—HELTAI-nyomda egész életét. Hús sor mérete 116—118 mm között ingadozik, aszerint, hogy a szedést mennyire sikerült szorosan formába zárni, illetve a papír milyen mértékben zsugorodott. A verzális betűk magassága a festékezéstől is függően 3·4—3·6 mm között mozog, a kis „n”, „u” stb. magassága 2·3—2·4 mm. A latin, illetőleg olasz és francia nyelvű szövegek szedéséhez készült eredeti matricákból természetesen hiányoztak a speciális magyar hangok jelei.

¹² SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*. MűvtÉrt. V. (1957) 141, 160.

¹³ JAKÓ Zsigmond i. m. 162.

A két legfontosabb ilyen betűt, az „ö” és „ű” matricáit HOFFGREFF utólag készítette a garnitúrához. Egyik jellemzője, hogy a kis „ö” betűtete vaskosabb, mint az eredeti metszésű kis „o” betűé. A föléje vésett „e” betű pedig szinte fekvő helyzetben tapad rá az „o”-ra. Az „sz” jelét ehhez a típushoz hosszú „f”-ből és fraktur „3”-ből mellészedéssel állították elő, mégpedig oly módon, hogy az „f” fejtől lefelé a betűpálcikákat téglalap alakban kireszelték és ebbe a nyílásba helyezték el a fraktur „3”-et.

Másik leggyakrabban használt antikvája a nyomdának az elsónél kisebb, 2. antikva már kevésbé mondható modernnek. Ez a meglehetősen vasos és szögletes rajzú betű az ősnymtatvány korszakba visszavezethető velencei antikvák változata, amely azonban még a XVI. század közepén is Európaszerte elterjedt volt. Ezzel a típussal szedte pl. Krakkóban VIETOR Jeromos KOMJÁTI Benedek könyvtől kezdve valamennyi magyar nyelvű kiadványát.¹⁴ De föllelhető ez a típus Brassóban, Bécsben, Wittenbergben, a svájci és más nyugat-európai nyomdáknak is. Húsz sor mérete a kolozsvári nyomdában 91—93 mm között mozog; a verzális betűk magassága 3.1—3.4 mm; a kis „u”, „n”, stb. magassága 2—2.2 mm. Az „ö” és „ű” ehhez is utólag metszett betű. Jellemzője, hogy a kis „ű” jobb szára rövidebb, mint a bal (Krakkóban VIETORNÁL éppen fordítva: a bal szár rövidebb, mint a jobb). Az „sz” hangot ebben a típusban „f”-ből és mellészedett 3-as számból állították össze az 1. antikvánál leírt módon. Miért használt a nyomda fraktur „3” helyett ennél a betűtípusnál 3-as számjegyet? Annak csak az lehet a magyarázata, hogy nem volt megfelelően kisméretű fraktur „3”-je. Egyébként egyetlen más nyomdában sem találok olyan „sz” jelöléssel, ahol a fraktur „3”-et 3-as számmal helyettesítették volna. Ez a fajta jelkombináció tehát a kolozsvári nyomdára jellemző, s nyomtatvány-meghatározás esetében perdöntő jelentőségű. Sőt a kiadvány keletkezésének időhatárait is megszabja, mert mellészedett „sz” jel az 1. és 2. antikvában csak 1559 végéig fordul elő a kolozsvári nyomtatványokban.¹⁵ A 2. antikvának jellegzetes betűje még a kis „z”, melynek két vízszintes szára kirívóan hosszú és vastag. Megtalálható ez a típus az 1550-ben kiadott katekizmustól (RMNY I. 86.) kezdve csaknem valamennyi kiadványban. Ezzel szedték pl. a közismertebb nyomtatványok közül TINÓDI Cronicájának (RMNY I. 109.) szövegét. Elvétve előfordul még a XVII. század végén is pl. PÁRIZ PÁPAI: *Pax corporis* c. művének 1690. évi NÉMETHI Mihály által nyomtatott kolozsvári kiadásában (RMK I. 1387.).

A nyomda 3. antikvája méretre a legkisebb, amellyel hosszabb szöveget nem is szedtek, csak rövid jegyzetek, indexek, margináliák esetében használták. Húsz sor méretét nem ismerem, öt sor magassága 14 mm. Verzál betűi 2.1—2.4 mm, a kis „u”, „n”, stb. 1.4—1.5 mm magasak. — A műhely további három nagyméretű antikvája kiemelésre szolgált, s csak címszövegekben találok velük: a 4. antikva verzál betűinek átlagmérete 5.5—6 mm, az 5. antikvái 7—7.5 mm, a 6. antikvái 9.5—10 mm, ez utóbbi kis „u”, „n”, stb. betűi 5 mm nagyságúak.

¹⁴ VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*. Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 104, 120—121.

¹⁵ Hogy 1559-ig az „f3” nem egy betűpálcikára öntött jel, azt elárulja az is, hogy a 3-as szám hol közelebb, hol távolabb, hol lejjebb, hol följebb áll az „f” törzséhez. De minden kétséget eloszlat a Tinódi-Cronica c⁴ levelének verzóján az utolsó sorban található sajtóhiba, ahol az elűfűtne c szóban a 3-as számot fejjel lefelé szedték, s így a szárai jobb felé nyúlnak.

Kurzív típus mindössze egy fajta volt a nyomdában. Húsz sor mérete 84—85 mm. Verzál betűit és a kis „k”-t is a 3. antikvából kölcsönözték, a kis „u”, „n” stb. betűk 1.7—2 mm magasak. Az 1550-ben megjelent BUCER és BRENZ levelének (RMNy I. 84.) ajánlását ezzel a kurzívával szedték.

HOFFGREFFnek volt még bizonyosan néhány fraktur típusa is, hiszen az 1. antikvában az „sz” hang jelöléséhez a „z”-et fraktur készletéből vette kölcsön. Azonban a nyomda HOFFGREFF életében kiadott két német nyelvű kiadványából (RMNy I. 93 és 94.) ma példányt nem ismerünk. HELTAI idejéből is csak egyetlen kései (1570) töredékről tudunk (RMNy I. 291.); kiemelő típusként szerepel még fraktur szedés az ugyancsak késői (1571) WEBBÓCZY magyar nyelvű *Decretumában* (RMNy I. 307.) s ezek betűi alighanem szintén még a HOFFGREFF által beszerzett készletből valók.

Görög nyelvű könyvet ugyan tudomásom szerint Kolozsvárt HOFFGREFF idejében nem adtak ki, de hogy 1550-ben már volt görög típusa, az kiderül BUCER és BRENZ említett levelének kiadásából, amelyben az A^{8a}, C^{3a} és C^{4a} lapon görög betűkkel szedett szavak, kifejezések olvashatók.

HOFFGREFF legkorábbi keltezett kiadványa, a *Ritus*, 1550 májusában jelent meg FRÁTER György költségén, ami azt bizonyítja, hogy megnyerte vállalkozásához a kincstartó jóindulatát. A kötet latin kolofonjában a G. H. monogram kétségtelenül azt igazolja, hogy ennek a kötetnek a nyomtatását HOFFGREFF egyedül vállalta el. Úgy tűnik, csak ezután, 1550 közepén társult HELTAIVAL, mert 1552 végéig a kiadványokon már mindkettőjük neve szerepel. A társulásnak nyilván anyagi (korábbi adósság?), üzleti okai lehettek, de alighanem közrejátszott ebben az is, hogy 1550. június 23-án az erdélyi rendek olyan vallásügyi törvényt hoztak, amely megengedte az evangélikus vallás gyakorlását.¹⁶ Politikai megfontolásból pedig némileg FRÁTER György is megengyhült a lutheránusokkal szemben.

Konkrét adatok hiányában csak következtethetünk arra, hogy HOFFGREFFnek miért volt szüksége HELTAI támogatására, a HELTAIVAL való társulásra. Az 1550. évi ma ismert négy kiadványban a csak címszövegekben előforduló két nagyméretű, 5. és 6. antikva kivételével már valamennyi fent leírt betűtípus szerepel. Az 1551. évi könyvekben pedig az 5. és 6. antikva is megtalálható, amiből talán az is gyanítható, hogy ezek is megvoltak eredetileg a nyomdában, csak felhasználásukra nem került sor abban az 1550-ben megjelent kevés számú és viszonylag kis terjedelmű kötetben, amelyről ma példány alapján tudomásunk van.¹⁷ HOFFGREFFnek tehát hatféle antikva, egy kurzív, egy görög és legalább háromféle fraktur típus, azaz összesen legkevesebb tizenegyféle betűkészlet matricáival kellett Németországból hazatérnie. Mert az igen képzelhető el, hogy e betűkészlet jelentősebb részét utólag, HELTAIVAL való társulása után szerezte be külföldről. Hiszen akkor azokat az 1550-ben nyomtatott könyvekhez már aligha lehetett volna felhasználni. Amennyiben a betűgarnitúrákat HOFFGREFF saját pénzén szerezte be, akkor inkább a műhely berendezése, címlapkeretek, fametszetek, iniciálék készíttetése (amelyekkel ez időben éppen nem fukarkodtak), a segédek fizetése, papír, festék, ólom be-

¹⁶ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp 1904. 72—73.

¹⁷ Az pl. hogy BUCER és BRENZ hitvallásának (RMNy I. 84.) címlapján a CONFES szórészt nem szedés, hanem metszet, nem jelenti azt, hogy 1550-ben még nem volt meg a nyomdában a nagyméretű 5. és 6. antikva, mert ilyen metszett címszavakat vagy sorokat akkor is készítették egyes kiadványokhoz (pl. RMNy I. 90, 95, 208, 209.), amikor más könyvek címszövegében már régóta az 5. és 6. antikvát használták.

szerezése, általában a nyomda üzemeltetésének és elhelyezésének költségei okozhattak gondot HOFFGREFFnek. A *Ritus* kiadása ugyan nem tekinthető kudarcnak, hiszen a mecénás a költségeket megtérítette. Kára legalábbis nem lehetett belőle, legfeljebb a haszna volt kevés. Több mecénásra és kelendőbb művekre lett volna szüksége, hogy megélhetését biztosítsa és a nyomda alapításával és fenntartásával járó kiadásai, amelyek anyagi erejét valószínűleg erősen igénybe vették, gyorsabban megtérüljenek. Közvetlen pénzbeli segítségen kívül éppen ezt remélhette Kolozsvár tekintélyes plébánosától, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó, írói ambícióktól fűtött HELTAI Gáspártól.

HELTAI kétségtelenül lelkes papja és terjesztője volt a reformációnak, de legalább ilyen mértékben polgár is, mégpedig patrícius, aki a földi javakat sem vetette meg, sőt kitűnő üzletembernek bizonyult. 1548 végén, amikor Besztercére hívták papnak, nemcsak kolozsvári híveihez való ragaszkodása, a kolozsvári tanács könyörgése, sőt fenyegetése miatt mondott le a meghívásról, amint ő, „szegény ember”, a beszterceieknek írt szívhez szóló levelében kifejtette, hanem — amiként hosszú évek múlva ez több kolozsvári polgár vallomásából kitűnik — mert „Heltai Gáspár uramat a város azzal marasztotta meg” a plébánosságban, hogy halastavat ajándékozott neki.¹⁸ HELTAI persze fölismerte azt is, hogy a magyar többségű városban, de annak falain túl is, magyar könyvekkel kell és lehet a reformációt terjeszteni. Ez jó alkalmat adott számára ama vádak ellensúlyozására, hogy ő ellensége volna a magyar nyelvnek, mert a város főtemplomában, mint a szászok plébánosa csak német nyelven volt hajlandó istentiszteletet mondani.¹⁹ Igazságtalan lennék, ha úgy ítélném meg, hogy HELTAI csupán vallási, politikai és üzleti érdekek tették magyar íróvá. Tehetsége avatta azzá, de hogy szász anyanyelve ellenére a század legízesebb és legművészebb magyar szépprózája az ő tolla nyomán termett, ahhoz azt is meg kell éreznünk: minden szavát úgy vetette papírra, hogy gyönyörűsége telt a magyar nyelven való írásban, hogy élvezte a magyarul írást. Egyes nyelvtani „botlásairól” alaposabb nyelvjárástörténeti vizsgálatok alighanem ki fogják deríteni, hogy azok nem idegen eredetével és fogyatékos nyelvi ismereteivel magyarázandók.²⁰ SZABÉDI László pl. összevetette HELTAI stílusát MIKES Kelemenével és megállapította, hogy MIKES épp úgy váltogatja a tárgy és alanyi ragozást vonatkozó névmási tárgy után, mint HELTAI.²¹ Ebből, azt hiszem, jogosan következtetett arra: „Heltai és Mikes nyelvének ezek a párhuzamoságai arra vallanak, hogy Heltai alapvető nyelvi forrása ugyanaz a háromszéki székely nyelvjárás, amely Mikesnek volt anyanyelve . . .” Ezzel összefüggésben merült fel bennem az a feltevés, hogy HELTAI iskoláztatásának

¹⁸ SZABÓ T. Attila: *Széljegyzetek két kolozsvári XVI. századi nyelvemlékhez*. NyItudK XIV. (1970) 361—362.

¹⁹ Az 1553. évi nagyobb katekizmusának (RMNy I. 100.) ajánlásában említi: ezzel a munkájával is bizonyítani akarja, hogy nem ellensége ő a magyar nyelvnek, mint azt rosszakarói híresztelik róla.

²⁰ A könyvekben található nyelvi hibák különben sem írhatók mind HELTAI (illetve HOFFGREFF) rovására. HELTAI egyik magyar nyelvű kiadványának (RMNy I. 304) a sajtóhibákhoz írt bevezető soraiban erről így panaszkodik: „akar mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is, mert a nyomtató szolgák nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket, és noha én megjedzem, hogy a jedzés szerént megigazítanak, de azért ugyan nem művelik. . .”

²¹ SZABÉDI László: *Nyelv és irodalom*. Bukarest 1958. 37—40.

helyét és pályája kezdetét nem kellene-e a Háromszékhez legközelebb eső Brassóban keresnünk? Ezáltal magyarázatot találhatnánk egyfelől HELTAI brassói kapcsolataira (HONTERREL, WAGNERREL, akinek halála után 1557-ben őt hívták meg lelkésznek), másrészt arra is, hogy miért éppen a háromszéki székely nyelvjárás sajátosságai rögződtek meg HELTAIBAN. Sőt az sem lehetetlen, hogy maga barcasági szász családból származott, s Brassóban vagy környékén kezdett magyarul tanulni.²² A részegségről írt *Dialogus*ának (RMNy I. 98.) 1552-ben KENDI Antalhoz intézett ajánlásában ugyanis munkájáról így nyilatkozott: „te kegyelmed jó néven vegye és ha szinte tiszta magyarsággal írva nincsen, te kegyelmed megbocsássa, mert jól tudja kegyelmed, hogy nyelvem szerént szász vagyok és ezt e keveset tizenhat esztendeig tanultam.” Nagy a gyanúm, hogy eme szerénykedő megjegyzés amolyan humanistákat utánzó formula, akik minél szebben írtak latinul, annál inkább mentegetőztek latin stílusuk fogyatékoságai miatt. Valahogy így járt el HELTAI is, hiszen ha annyira nem bízott magyar nyelvtudásában, Kolozsvárt elég magyar anyanyelvű barátja volt, akikkel kijavíttathatta volna saját fogalmazását, s akkor fölösleges az efféle szabadkozás. HELTAI azonban nagyon is jól tudott magyarul. Abban nincs okunk kételkedni, hogy tizenhat évig tökéletesítette magyar nyelvtudását, de azt már kevésbé látom elfogadhatónak, hogy csak 1536-tól fogva érintkezett magyarokkal nyelvtanulás céljából, amint ezt fenti nyilatkozatából következtetni szokásos. 1550—51-ben kiadott magyar nyelvű művei pl. épp oly jó, ízes magyarsággal készültek, mint a részegségről szóló *Dialogus* vagy később a *Száz fabula* (RMNy I. 219.). Szerintem aki olyan kitűnően tudott magyarul stilizálni, mint HELTAI, az nem felnőtt korában kezdett hozzá a magyar nyelv tanulásához, hanem még gyerekkori pajtásaitól, tanuló társaitól sajátította el a magyar beszéd alapelemeit.

HOFFGREFF nem csalódott HELTAIBAN, ami az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a határozott, céltudatos könyvkiadói programot illette. Alkalmasint az 1550-ben történt megállapodásuk szerint telepítették át a nyomdát HELTAI házába, és ekkor születhetett az a megegyezésük is, hogy a műhely fele-fele, azaz 400—400 forint értékben közös tulajdonukká lett, s ha egyikük elhalálozik, a másik csak akkor juthat a nyomda birtokába, ha az özvegynek a 400 forintot megfizeti.²³ Emellett természetesen a két társ a nyomda jövedelmén is osztozott, de nincs nyoma annak, hogy milyen arányban. HELTAI, amint látható, megint csak okos polgárként és ügyes üzletemberként járt el. HOFFGREFFhez mint magánvállalkozó társult, s így távol tartotta a nyomdát attól, hogy az egyházi vagy városi üzemmé váljék, mint ez pl. Brassóban vagy később Debrecenben történt.

HELTAI könyvkiadói programja a lutheri reformáció művelődéspolitikai célkitűzését követte. Ehhez pedig elsőként a tankönyvek, hittani művek, biblia-

²² Brassóban és környékén (Hétfalusi járás) magyarok (székelyek) is éltek, s a városban magyar prédikátor is működött. — Egyébként sem látom elfogadhatónak azt, a BOD Péter (*Magyar Athénas*. Szeben 1766. 105.) óta kísértő nézetet, hogy HELTAI a Szeben közelében fekvő Heltau-ban (Nagydisznód, Ciszădie) született. Ez esetben ugyanis — amint erre már Josef TRAUTSCH (*Schriftsteller Lexikon . . . der Siebenbürger-Deutschen*. Kronstadt 1870. II. 102.) is utalt — németül a Heltauer (von Heltau), latinul a Heltanus vagy Heltensis nevet használta volna. Ő azonban németül következetesen Helth-nek, latinul pedig Heltus-nak írta a nevét. Ezért sem valószínű, hogy a WALDAPFEL József által említett (1. fentebb a 3. számú jegyzetet) Caspar von HELTAU és HELTAI Gáspár azonos személy.

²³ PIRNÁT Antal—VÉGH Ferenc: *Új adatok Heltai Gáspárról*. ItK LX. (1956) 66—74.

fordítás, vallásos felvilágosító munkák, vitairatok, elmélkedések, erkölcsnevelő művek közzététele tartozott. S valóban, ha végigtekintünk azoknak a kiadványoknak a során, amelyeket 1550—1552 végéig HOFFGREFF és HELTAI közösen, majd 1553-ban HELTAI egyedül megjelentetett, találunk köztük 4 katekizmust, ebből 3 magyar nyelvű (RMNy I. 86, 93, 100, 101.); egy latin nyelvűt (RMNy I. 97.); két magyar nyelvű szertartáskönyvet (RMNy I. 85, 91.); a biblia ószövetségi részéből magyar fordításban négy kötetet: Mózes öt könyvét (RMNy I. 90.), Jézus Sirah könyvét (RMNy I. 92.), a nagy próféták írásait (RMNy I. 95.) és a Bölcs Salamon könyveit (RMNy I. 96.); BUCERNEK és BREZNÉK az úrvacsoráról szóló tanítását latinul (RMNy I. 84.); SPANGENBERG *Vígasztaló könyvecskéjét* németül és magyarul (RMNy I. 94, 102.); SZTÁRAI Mihály vitadrámáját *A papok házasságáról* (RMNy I. 88.) és HELTAINAK Sebastian FRANCK nyomán *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* írt dialógusát (RMNy I. 98.).

Nyomdászattörténeti szempontból a SZTÁRAI-dráma kiadása azért érdekes, mert a katolikus papok nőtlenységét és erkölcstelen életét kipellengérező darabot, FRÁTER György bosszújától félve — aki a kolozsváriakat néhányszor már amúgy is megbírságotla — 1550-ben megtévesztésül egy sohasem létezett krakkói nyomdász, KERÉKOTZKI Ferenc kiadványaként hozták forgalomba. A kolofon-hamisítást nyilván HOFFGREFF találta ki, s ehhez az ötletet éppen az ő neve alatt egy évvel korábban, Nürnbergben megjelent Veit DIETRICH: *Spruchbüchleinje* adhatta. Félrevezetésül Krakkót tüntették fel a nyomtatás helyeként. Alighanem tudatosan tették, mert 1550-ig minden protestáns szellemű magyar munka Krakkóban jelent meg, sőt, a betűtípusuk is a megtévesztésig hasonlít a kolozsvári 2. antikvához. Ami mégis elárulta, hogy HOFFGREFF — HELTAI kiadványa, az a mű következetes helyesírása és a 2. antikva típus jellegzetes „ö” és „ű” betűje, valamint, „f3” jelkombinációja.²⁴

HELTAINAK ugyanis nemcsak határozott kiadói programja volt, hanem kiadói elvei is, s ezek az elvek kiterjedtek a műhelyből kikerülő munkák egységesen szabályozott helyesírására, a nyelvi tisztaságra, a világos értelmezésre, a szövegek tagoltságára, áttekinthetőségére éppen úgy, mint a művek tartalmi, vallási-ideológiai és politikai-társadalmi tendenciájának szigorú ellenőrzésére. HELTAI elveit pedig társadalmi létformája, városi protestáns-patrícius-polgár mivolta határozta meg. Igaz, hogy mint pap és prédikátor teológiai-vallási felfogását háromszor is megváltoztatta, de polgári nézeteit soha! A részegségről írt *Dialógusában* megrajzolta ideálját, a jómódban élő, de józanul takarékos polgár képét, aki ellensége a dözsölésnek és tékozlásnak, de nem híve az aszkézisnek, az önként vállalt szegénységnek sem. A nemes urakkal, a gazdagok túlkapásaival szemben mindig védelmébe vette HELTAI a „községet”, a jobbagyokat, mert tudatában volt annak, ha ezek tönkremennek, vagy vásárló erejük megcsappan, az a polgárság, az iparos és kereskedő réteg romlását is maga után vonja.²⁵

HOFFGREFFNEK és HELTAINAK közös kiadványai közül ma tizenháromról van tudomásunk, s egy sincs köztük, amelyről azt állíthatnók, hogy HOFFGREFF kezdeményezte. Éppen ellenkezőleg, úgy tetszik, hogy valamennyit HELTAI kezdeményezte. Sőt, a megjelent műveknek csaknem fele HELTAI közreműködésével készült fordítás vagy átdolgozás, illetve részben az ő alko-

²⁴ VARJAS Béla i. m. 120—123.

²⁵ CZÓBEL Ernő: *Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról*. Bp. 1911. — STOLL Béla bevezetője a *Dialógus* hasonmás-kiadásához (Bp 1951. V—XXX.)

tásának tekinthető. A nyomda szellemi irányítása tehát teljesen HELTAI kezébe csúszott át, azaz HOFFGREFF egyszerűen HELTAI kívánságainak, akaratának végrehajtója lett. Azt kellett kinyomtatnia, amit HELTAI elébe tett, amihez mecénásokat, pénzt szerzett. Egyetlen előszó vagy ajánlás sincs a közös kiadványok között, amelyet mind a ketten aláírtak volna. HELTAI szellemi irányítása annyira ránehezedett HOFFGREFFre, hogy úgy érezhette, neki már semmi szava sincs az általa alapított műhely kiadványainak megválasztásában. Lehet, hogy az első évek eredményei, tapasztalatai alapján úgy látta, most már a maga lábán is meg tudna állni, s talán HELTAI kiadói politikájával sem mindenben értett egyet. Túlságosan egyoldalúnak találta, amelyben egyelőre jóformán kizárólag egyházi, vallásos műveknek jutott hely. Lehet, hogy egy-két év elteltével, miután a kolozsváriak hozzászórtak a magyar nyomdatermékekhez, HOFFGREFFnek több alkalma nyílt volna gyors keresetet biztosító akcideneciák, alkalmi kiadványok nyomtatására. Erre azonban a HELTAI által kiadásra szánt terjedelmes, hosszú ideig készülő kötetek mellett nem jutott sem ideje, sem lehetősége. HELTAI és HOFFGREFF között tehát mintegy függő viszony alakult ki, s HOFFGREFF szinte HELTAI alkalmazottjának tűnhetett, noha egyenjogú vállalkozója volt a műhelynek. Mindebből anyagi természetű ellentétek is támadhattak, s HELTAI talán a szellemi munkáért meg az üzletszerzésért és szervezésért nagyobb részesedést kívánt a haszonból, mint amennyit HOFFGREFF jogosnak vélt. Kétségtelen, hogy 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt. HELTAI később úgy nyilatkozott, hogy a jó viszony köztük HOFFGREFF összeférhetetlen természete miatt bomlott meg, s a műhely munkájából az eklézsiának nem sok haszna volt azokban az években (1553 végétől 1558 végéig), amíg azt HOFFGREFF vezette.²⁶ Szétválásuk után 1553-ban kb. háromnegyed évig — eddig ismeretlen okokból — HELTAI kezén maradt a nyomda, mert ebben az időben egyedül HELTAI neve szerepel a kiadványokon egy kivételével, amelyen sem a szerző, sem a nyomdász neve nincs feltüntetve (RMNy I. 101.).

Abból a körülményből következtetve, hogy legkésőbb 1553 utolsó negyedében HOFFGREFF visszaszerezte officináját és azt 1558 végén vagy 1559 elején bekövetkezett haláláig maga vezette, úgy gondolom, jogos és nyomós érvei lehettek a saját igaza mellett, ha Kolozsvár nagy tekintélyű plébánosa és tanács-tagja kénytelen volt a nyomdát kiengedni a kezéből.

Abból az öt évből, amíg HOFFGREFF egyedül irányította a műhely munkáját, ma mindössze 14 kiadványt ismerünk, s ezek terjedelme is csak kétharmadát teszi annak a 13 munkának, amelyet két és fél év alatt HELTAIval közösen adtak ki. Mégsem merném azt állítani, hogy HOFFGREFF idejében csökkent a nyomda foglalkoztatottsága. Inkább úgy tűnik, hogy HOFFGREFF valóban nagyobb számban nyomtatott alkalmi kiadványokat és ún. aprónyomtatványokat, amelyeket kevésbé őriztek meg, s kis terjedelmű és a használat következtében is könnyebben elpusztultak. E nézetemet alátámasztják azok a tények is, hogy éppen HOFFGREFF éveiből maradtak fenn az első alkalmi vagy röpiratszerű kiadványok, mint CSABAI Mátyás latin verses históriája DOBÓ István egri győzelméről (RMNy I. 126.); egy latin *Carmen* IZABELLÁHOZ és JÁNOS ZSIGMONDHOZ az úrvacsorára vonatkozó református tanításról (RMNy I. 146.); vagy Christian SCHESAEUS latin elegiája a hamis tanítók ellen és epicediuma Vicentius AURIFABER muzsnai lelkész halálára (RMNy I. 149.).

²⁶ Vö. az *Agenda* 1559. évi kiadásának (RMNy I. 154.) latin bevezetőjét.

De fel kell figyelniünk arra is, hogy az első profán, valóban világi tárgyú irodalmi művek HOFFGREFF idejében jelennek meg a kolozsvári nyomdában. Mindjárt beköszöntőül 1554-ben egy nevezetessé vált magyar kötet került ki a sajtója alól: TINÓDI Sebestyén *Cronicája* (RMNy I. 109.). A második hasonlóképpen világi témájú, de latin nyelvű füzet a már említett CSABAI Mátvás *Encomiuma*, amelynek kinyomtatásához DOBÓ István adta a pénzt. Az első itthon megjelent profán művek kinyomtatása akkor is HOFFGREFF nevéhez fűződik, ha közzétételüket nem ő kezdeményezte, a kiadásuk költségeit mecénások fedezték. Szerintem ugyanis TINÓDI NÁDASDY Tamás parancsára ment Erdélybe. A törökellenes összefogásra buzdító *Cronica* kolozsvári kiadása épp oly jellegzetes politikai sakkhúzás, propaganda-manőver volt, mint az egri hős, DOBÓ István kinevezése erdélyi vajdává: elfogadtatni, népszerűvé tenni FERDINÁND uralmát Erdélyben, és az erdélyieket hadba szólítani a HABSBURG király vezetésével a török ellen. Ha nem erről lett volna szó, akkor NÁDASDY TINÓDI-val a *Cronicát* inkább Bécsben adathatta volna ki, ahol jól felszerelt nyomdák dolgoztak, s ahol maga NÁDASDY is a legtöbbet tartózkodott (saját palotája volt Bécsben). De ő nyilván a hatás kedvéért éppen azt nem akarta, hogy ez a munka Bécsben jelenjék meg. A kolozsvári nyomdáról pedig tudomása volt, hiszen 1550–1551-ben személyesen járt Kolozsvárt és Erdélyben, egyik tagja lévén ama bizottságnak, amely IZABELLÁTÓL és FRÁTER Györgytől Erdélyt FERDINÁND nevében átvette. A *Cronica* kiadási költségeit a HABSBURG-párti főurak adták össze, ha ugyan nem maga NÁDASDY, aki nemességet és 50 forint jutalmat is kieszközölt a királytól TINÓDI számára, meg az engedélyt arra, hogy a kötetet FERDINÁNDnak ajánlhassa. Tehát a dedikációt is NÁDASDY utasítására kellett TINÓDINAK FERDINÁNDHOZ intéznie. Tett NÁDASDY ehhez hasonló gesztust már korábban is, amikor a maga költségén állított nyomdában kiadott *Újtestamentum*-fordítás elé SYLVESTER Jánossal FERDINÁND fiaihoz íratott ajánlást.²⁷

Legújabb (de sajnos hibás adatoktól és nézetektől hemzsegő) nyomdászat-történeti monográfiánkban FITZ József közelebbről nem indokolva úgy vélte: TINÓDIT HELTAI hívta Kolozsvárra, hogy *Cronicáját* ott nyomassa ki.²⁸ Szerintem ez éppoly kevésbé valószínű, mint korábban GÜLYÁS Pálnak az a feltevése, hogy TINÓDI azért választotta a kolozsvári nyomdát, mert tudomása volt az ún. *Hoffgreff-énekeskönyvből* (RMNy I. 108.) arról, hogy ebben a műhelyben értenek a kottanyomáshoz.²⁹ GÜLYÁS Pál nézetét FITZ József még azzal is megtette, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyvet* HELTAI szerkesztményének vélte.³⁰ Nincs azonban arra szükség, hogy a kolozsvári nyomda működésével kapcsolatban minden eredményt HELTAINAK tulajdonítsunk, s HOFFGREFFET minden érdemétől megfoszjuk. A két kiadványhoz azért sem lehetett HELTAINAK semmi köze, mert egyik sem a HELTAI-féle következtetes nyomdai helyesírással készült.³¹ HOFFGREFF ugyanis kiadványaiban a szerzők, illetve a má-

²⁷ Vö. SYLVESTER János leveleit NÁDASDY Tamáshoz. Közzétette SZALAY József, ItK III. (1893) 88–98.

²⁸ FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. Bp. 1967. II. 171.

²⁹ GÜLYÁS Pál i. m. 78–79.

³⁰ FITZ József i. m. 168.

³¹ L. HELTAI *Cancionalejének* faksimile-kiadásához írt kísérő tanulmányomat. Bp. 1962. BHA V. 19–20. — MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Bp. 1963. 136.

solók írásmódjához igazodott, s nem változtatott azoknak még helyesírási következetlenségein sem. A *Hoffgreff-énekeskönyv* pedig nem előzhette meg a Tinódi-Cronicát, mert akkor az utóbbit is mozgó kottajelekkel szedték volna.³² Hiszen TINÓDI a dallamait lekottázta a nyomda számára, tehát ha a műhelynek vannak mozgó kottajelei és ahhoz értő szedője, akkor gyorsabb, egyszerűbb és olcsóbb eljárás lett volna a szedés, mint minden egyes dallam kottájáról fapetszetet készíttetni. A Tinódi-Cronicát tehát nem előzhette meg a Hoffgreff-énekeskönyv. A két kiadványt azonban aligha választja el egy évnél nagyobb időköz egymástól. HOFFGREFF éppen a TINÓDI-köteten okulva szerezte be talán még 1554-ben a mozgó kottajeleket. A Tinódi-Cronica és a nyomdászról elnevezett *Hoffgreff-énekeskönyv* kinyomtatásával, noha alighanem ez utóbbi összeállításában sem volt neki — a nyomdásznak — része, azt valamelyik magyar reformátornak kellett összegyűjtenie és tudatosan megszerkesztenie, mégis: HOFFGREFF, a könyvnyomtató nemcsak a magyar irodalom, hanem a magyar műzene terjesztése és tovább-hagyományozása érdekében is olyan munkát végzett, amelyet, úgy érzem, jobban kell méltányolnunk, mint ahogyan azt eddig tettük.³³

E két jelentős kiadványon kívül HOFFGREFF idejéből csupán még két magyar nyelvűt ismerünk: BATIZI András *Katekizmusát* (1555. RMNy I. 125.) és VIZAKNAI Gergely kolozsvári prédikátornak *A szentháromságról, a teremtésről és az angyalokról* szóló művét (RMNy I. 150.). A többi kötete latin nyelvű tankönyv (DONATUS, MELANCHTHON, MOLNÁR Gergely grammatikája RMNy I. 107, 135, 136.) és DÁVID Ferenc négy latin munkája (RMNy I. 127, 143, 147, 148.) a STANCARÓVAL és KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Mártonnal folytatott vitákról.

Ha végigtekintünk a nyomda alapításától HOFFGREFF haláláig eltelt kb. kilenc esztendő könyvtermésén, meg kell állapítanunk, hogy minden jelentősebb, terjedelmesebb kiadvány költségeit mecénások viselték. Kockázatos vállalkozásba sem HOFFGREFF, sem HELTAI nem vágott. Saját erejükből csak olyan, általában kisebb terjedelmű munkákat tettek közzé, amelyek kelendők voltak (mint a tankönyvek, katekizmusok stb.), könyvkiadásuk tehát lényegében feudális jellegű. Ez az első időszak egyben a nyomda életének hősi korszaka, hiszen most kellett a nyomtatott könyvhöz szoktatni a magyar olvasókat, vásárlóközönséget nevelni a magyar és latin nyelvű munkák számára. A kiadványok száma bizonyára nagyobb volt, mint amennyiről ma tudomásunk van. Az 1558 végéig megjelent 32 könyv közül 17 magyar, 13 latin és 2 német nyelvű. Ha ezek a számok nem is abszolút érvényűek, a nyelvi megoszlás arányai mégis azt bizonyítják, hogy a nyomtatott magyar könyvnek határozott közönségbázisa, fokozatosan gyarapodó olvasó- és vásárlórétege alakult ki.

Amikor a nyomda 1559-ben újból, s ezúttal végérvényesen Heltai birtokába került, kb. másfél évvel előbb már lemondott plébánosi tisztségéről, bár lelkeszi hivatását továbbra is gyakorolta. Évek óta azonban egyre aktívabb szerepet töltött be a város életében mint polgár, tőkés vállalkozó. 1557-től fürdőházat, bástyát, üzlethelyiséget építtet, pénzt kölcsönöz a városnak, az 1560-as évek első felében papírmalmot létesít, s úgy látszik, utóbb még sörfőzéssel is foglal-

³² Vö. BÓTA László kíséző tanulmányát TINÓDI *Cronicájának* faksimile-kiadásához. Bp. 1959. BHA II. 24—25.

³³ Vö. TARNÓC Márton kíséző tanulmányát a *Hoffgreff-énekeskönyv* faksimile-kiadásához. Bp. 1966. BHA VII.

kozott.³⁴ Mindezek mellett nagy lendülettel fogott hozzá, hogy 1553-ban megszakadt könyvkiadói programját lényegében ott folytassa, ahol annak idején abbahagyta, de 1559 végétől már szakramentárius szellemben. Legfőbb célja egyházi művek közzététele, a biblia magyar fordításának folytatása, tan-könyvek kibocsátása stb. Első kiadványa az evangélikus *Agenda* (RMNy I. 154.), amelynek előszavában bejelentette, hogy a műhely munkáját újra ő irányítja. Még 1559 folyamán megkezdte a betűkészlet újraöntését, s az egyes garnitúrákhoz a magyar hangok jelölésére szükséges régi „ö” és „ü” helyett újakat metszet, illetve a hosszú magánhangzók megkülönböztetésére szolgáló ékezetes betűket kiegészített. Azonkívül az 1. és 2. antikvában az eddig két jelből összeállított „f3”-t egy betűtípusra véseti és a „zs” hang számára új jelet készítet: „p”. Helyesírási rendszerén is módosít. Eddig a „cs”-t „ch”-vel jelölte, 1559 végétől „cz”-vel nyomtatja. Az új betűk és a „cs”-nek „cz”-vel jelölése először *Az úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás* címen a marosvásárhelyi zsinaton 1559 Mindszent napján hozott határozatok kiadásában (RMNy I. 155.) jelentek meg, s ettől kezdve ez a jelölésmód állandósult kiadványaiban.³⁵ Rendszerét a korábbi krakkói magyar könyvek és SYLVESTER János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki. Tőle örököltük a hosszú magánhangzóknek vesszővel, az „sz” hangnak „s+z”-vel, a palatális mássalhangzóknak (gy, ly, ny, ty) „y”-nal való írásmódját, amelyet máig megőriztünk.³⁶

A régi betűkészlet újraöntése és egyes betűknek újakkal történt kicserélése GULYÁS Pált és az ő nyomán másokat is arra a téves megállapításra vezette, hogy HELTAI 1559 után teljesen új betűgarnitúrát vásárolt.³⁷ Tüzetesebb vizsgálataim és mikroszkopikus méréseim azonban arról győztek meg, hogy erről szó sincs. HELTAI élete végéig a HOFFGREFF-féle antikvákkal és kurzívával dolgozott.³⁸

Saját papírmalma létesítésében főként üzleti szempontok vezették, függetleníteni akarta magát Brassótól, hogy a tetemes szállítási költségektől megszabaduljon, s könyveit olcsóbban állíthassa elő.³⁹ De — nézetem szerint — talán az is megfordulhatott a fejében, hogy a brassóiak esetleg nehézségeket támaszthatnak nyomdája papírellátásában, miután őt a medgyesi zsinat 1560-ban a szász evangélikus egyházból kizárta, mert DÁVID Ferencsel együtt a helvét irányzathoz csatlakozott. Kolozsvár tanácsa pedig éppen ez év december 29-én foglalkozott HELTAI kérelmével a papírmalom helyének kijelölése ügyében. Ha másképp nem, hát közvetítők útján sikerült ugyan továbbra is brassói papírhoz jutnia, mert az ő malma háborús okok miatt csak 1563-ban épült fel. De hogy a szászokkal megromlott a viszonya, ez abból is gyanítható, hogy 1563-ban SCHESSPURGER Jánost Krakóba küldte papírgyártó munkásokért. A malom 1564-ben már üzemben volt. 1565-től HELTAI saját papírján adta ki könyveit, s ezzel kétségtelenül elősegítette, hogy Kolozsvár az erdélyi magyar könyvkiadás központja maradjon.

³⁴ PIRNÁT Antal—VÉGH Ferenc i. m. ItK LX. (1956) 66—74.

³⁵ VARJAS Béla i. m. BHA V. 19—22., valamint a 20—21. és 33. jegyzet.

³⁶ KNEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Bp. 1952.

³⁷ GULYÁS Pál i. m. 84. — Ezt a betűt egyébként GULYÁS „az ún. Elzevier-típushoz hasonló”-nak mondja. De hol volt ekkor még ELSEVIER? Hiszen ő csak 1594-ben kezdte meg Leydenben könyvkiadói munkásságát. Ez a betű Garamond-antikva, ugyanaz, amelyet még HOFFGREFF szerzett be!

³⁸ VARJAS Béla i. m. BHA V. 33. jegyzet.

³⁹ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma*. MKsz LXXVII. (1961) 290—295.

Noha pénz dolgában egyáltalán nem szűkölködött, hacsak tehette minden nagyobb kiadói vállalkozásához mecénásokat keresett. Így a biblia további részeinek megjelentetését II. JÁNOS (*Zsoltárok* 1560. RMNy I. 162.) és MAJLÁD Istvánné NÁDASDY Anna (*Újtestamentum* 1561. RMNy I. 172.) támogatta. II. JÁNOS egyébként még vagy háromszor szerepel HELTAI mecénásai között, akiknek soraiban ott találjuk CSÁKY Mihály kancellárt, aki 1551-ben már a biblia első részének költségeit is vállalta, rajta kívül CSÁKY Boldizsárt, KENDI Farkast, HAGYMÁSI Kristófot és BEKES Gáspárt.⁴⁰

1565-ig HELTAI eredeti kiadói programját változatlan következetességgel hajtotta végre. Ettől kezdve azonban a vallásos-egyházi és tankönyvkiadói programja fellazult. Észrevehető ez abból, hogy a tervezett teljes biblia-fordítás befejezetlen maradt, viszont olyan művek kiadásával kezdett foglalkozni, amelyek programjának világiasabb irányba való áthajlását jelzik, s ez időtől fogva inkább került ideje alkalmi nyomtatványok megjelentetésére is.

HELTAI kétségtelenül megzavarták és nyugtalanították BLANDRATA és DÁVID Ferenc újabb vallási meggondolásai. Hovatovább lekiismereti kérdéssé vált számára: vajon a szakramentáriusok vagy az antitrinitáriusok oldalán juthat-e el a teljes hitbeli igazság birtokába. Részben talán a viták elől is menekült, s keresett olyan irodalmi-kiadói elfoglaltságot, amely egy időre másfelé terelte érdeklődését. 1565-ben kiadta BONFINI történeti művének MÁTYÁS királyról szóló fejezeteit (RMNy I. 209.), s ekkor fogott hozzá a *Száz fabula* (RMNy I. 219.) átültetéséhez. Ez utóbbi ugyan teljesen a reformáció nevelő-oktató vonalába tartozó mű, de mégiscsak profán mesékhez fűzött tanításokkal akarja a világiakat, a protestáns polgárokat az élet dolgaiban erkölcsös magatartásra, helyes viselkedésre inteni. A *Száz fabula* (1566) kiadásának irodalmi jelentősége valójában abban volt, hogy 30 évvel PESTI Gábor első humanista indítású szépprózai kísérlete után HELTAI az, aki újra vállalkozott szórakoztató prózai mű írására és kiadására. Mecénást sem keresett a kinyomtatásához, mert a kötet elé csak a „jámbor olvasókhöz” írt ajánlást, tehát arra számított, hogy könyve kelendő lesz. Irodalomtörténetírásunk eddig HELTAI-t mint a *Száz fabula* szerzőjét tekintette XVI. századi szépprózánk legkiválóbb képviselőjének. Német forrásának meséit csak nyersanyagként tekintette, amelyből szabadon formálta meg rövid elbeszéléseit. Gyűjteményének *Az ördögről és a nemesemberről* szóló meséjét különös elismeréssel méltatták, mert abban vándoranekdota-motívumokat formált valóságos, önálló novellává. Úgy tűnt, hogy ezzel az elbeszéléssel elérkezett addig a határig, ameddig egy protestáns prédikátor számára a szépirodalom profán világában egyáltalán szabad út nyílt.⁴¹ HELTAI azonban évek múlva, prédikátori tisztjétől megválva, túllépett ezen a határon. Ma már tudjuk, hogy a *Száz fabula* szépírói fejlődésének csak egyik állomása volt.

A mesék közzététele egyelőre kiadói tevékenységében csupán intermezzonak tekinthető. Az 1560-as évek második felében csapott legmagasabbra a szakramentáriusok és antitrinitáriusok között a hitviták lángja. S ha személyesen nem is igen elegyedett a szócsatákba, jól tudta, hogy a közvéleményt iz-

⁴⁰ II. JÁNOS (RMNy I. 200, 215, 288.); CSÁKY Mihály (RMNy I. 272.); CSÁKY Boldizsár (RMNy I. 187.); KENDI Farkas (RMNy I. 235.); HAGYMÁSY Kristóf és BEKES Gáspár (RMNy I. 304.)

⁴¹ NEMESKÜRTY István: *A magyar széppróza születése*. Bp. 1963. — *A magyar irodalom története I.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 365—369, 382.

gatják a polémiák. HELTAI a közönség érdeklődését nem hagyta kihasználatlanul, s előbb a szakramentárius felfogást támogatva, 1569-től azonban, hosszas tépelődés után DÁVID Ferenc által meggyőzve és az antitrinitáriusok mellé állva adott ki több vitairatot.⁴² Ő maga a *Háló* című mű (1570. RMNy I. 288.) lefordításával és ahhoz írt terjedelmes bevezetésével tett hitet antitrinitárius felfogása mellett.

II. JÁNOS halálával azonban az antitrinitarizmus Erdélyben elvesztette legfőbb pártfogóját. Az új fejedelem, a katolikus BÁTHORY István 1571 szeptemberében kiadott cenzúra-rendelete lehetetlenné tette HELTAI számára vallásos művek kiadását, s ez eddig követett kiadói programjának most már gyökeres megváltoztatására kényszerítette.⁴³ Prédikátori tisztjével is felhagyva irodalmi és kiadói tevékenysége teljesen világi, profán irányba fordult. Éle-tének ebben az utolsó három és fél esztendejében érett be irodalmi munkássá-gának javatermése.

Mint könyvnyomtatót BÁTHORY rendelete komoly válságba sodorhatta volna. Egy időre nyilván súlyosan is érintette, de HELTAI élelmes üzletember lévén, jó érzéssel felismerte, miként juthat ki a bajból. Első zavarában után-nyomásra fanyalodott, s még 1571-ben kiadta WERBÓCZY *Decretumának* (RMNy I. 307.) WERES Balázs által készített magyar kivonatos fordítását, amely először 1565-ben Debrecenben jelent meg. Majd 1572-ben a teljes *Tri-partitumot* (RMNy I. 317.) latinul. Közben azonban már dolgozott az olvas-mányigényt ébresztő és kielégítő új könyvei előkészítésén. Az iskolázás terje-dése, s a kolozsvári nyomda 20 éves, valamint a debreceni műhely 10 éves működése tetemesen megnövelhette a magyar olvasók számát, akikre, mint a magyar világi, profán olvasmányok vásárlóira is számíthatott. HELTAIT a debreceni nyomdász, KOMLÓS András példája is erre ösztönözte.

A magántőkével nemigen rendelkező KOMLÓS volt ugyanis az első, aki szá-mára — 1570-ben, II. JÁNOSnak a debrecenieket sújtó cenzúra-rendelete miatt — létkérdéssé vált, hogy kevés befektetéssel olyan gyorsan értékesíthető, tehát kelendő és kis terjedelmű kiadványokat vessen piacra, amelyek eladásából a rájuk fordított összeg hamar megtérül.⁴⁴ Erre a szórakoztató epikus művek kínálkoztak legalkalmasabbaknak, amelyek azonban nyomtatásra készen csak históriás énekek formájában voltak számára adva. A magyar nyelvű profán irodalom ugyanis sorsdöntő módon a főúri udvarokból és azok környezeté-ből indult ki. Az udvari élet keretei között pedig az irodalmi művek közvetíté-sének és terjesztésének legfőbb és leghatásosabb módja, a korábbi orális költé-szet gyakorlatának is folytatásaként, az előszó, a recitáló, énekes előadás ma-radt. Ezért lett a XVI. századi magyar elbeszélő irodalomnak szinte egyed-uralkodó műformája a vers, mégpedig a dallamra írt, énekes előadásra szánt versforma, az ún. históriás ének vagy széphistória. Az énekes epika azonban nemcsak nemesi-udvari körökben terjedt el, hanem a magyar polgárság, vala-mint a mezővárosi lakosság között is népszerűvé vált. Ehhez pedig, különösen az 1560-as évekig a reformáció nyújtott segédkezet, minthogy többek között a bibliai históriákat is énekmű formájában közvetítette e rétegek számára.

⁴² RMNy I. 197, 211, 214, 215, 220, 237, 256, 272, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 304. és 305.

⁴³ WALDAPFEL József: *Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus*. ItK XLVIII. (1938) 125—127.

⁴⁴ VARJAS Béla i. m. BHA V. 21.

Így nőtt az 1530-as évektől ez az epikus forma vezető műfajjá, és szorította háttérbe a prózát. Az 1570-es évekig a ma ismert mintegy 150 históriás énekek kétharmadát már megírták. Ez a műfaj tehát szinte korlátlan számban és ingyen állt a nyomdászok rendelkezésére. Az énekeket, ha egyszer eltanulták vagy lemásolták, azaz kikerültek a szerző keze közül, közkinccsnek tekintették, minthogy a kor nem ismerte még a szellemi tulajdon mai fogalmát. Ezeket az énekeket tehát bármelyik nyomdász szabadon kiadhatta, sőt saját vagy olvasói tetszése, ízlése és felfogása szerint akár változtathatott is a szövegükön. Így kezdte el KOMLÓS 1570-ben a históriás énekeknek füzetes formában való sorozatos kiadását. KOMLÓS a megnövekedett számú kispénzű olvasókra, vásárlókra számított, s kísérlete sikerrel járt. Példáját HELTAI Gáspár és később más nyomdászok is követték. Az 1570-es évektől szinte tömegesen jelentek meg a históriás énekek füzetes kiadványokban.

De HELTAI Erdély és főleg Kolozsvár polgári olvasóközönsége körében nagyobb számú és tehetősebb vásárlókra is támaszkodhatott. Talán *Száz fabulájának* kelendősege, meg a magánolvasáshoz jobban hozzászokott városi polgárság érdeklődése is arra bírhatta, hogy históriás énekek mellett prózai olvasmányokat és újabb szórakoztató elbeszélő műveket hozzon forgalomba. De prózai elbeszélő munkák, ilyenek fordítása vagy átdolgozása HELTAI-nak sem álltak nyomdakészen rendelkezésére. Tehát ismét maga látott hozzá effajta művek szerkesztéséhez, fordításához és átdolgozásához. Ezek között legelsőül talán még 1572-ben *Ponciánus*-átdolgozását (RMNy I. 314.) adta ki. Kísérletet tett, úgy látszik, arra, hogy másokkal is fordíttasson hasonló szórakoztató prózai munkákat. Így jelent meg Kolozsvárt még két további prózai elbeszélés, a *Sándor-regény* (RMNy I. 324.) és a *Markalf tréfabeszédei* (RMNy I. 389.). A *Sándor-regény* még alighanem HELTAI életében jelent meg, a *Markalf*-ot már HELTAI özvegye adta ki 1577-ben, de úgy lehet még azt is HELTAI készítette valakivel, mert özvegye nagyszámú széphistórián kívül egyetlen más szórakoztató művet sem tett közzé. HELTAI 1574 nyarán meghalt, s utána újabb szépprózai elbeszélések fordítására vagy átdolgozására már Kolozsvárt sem gondolt senki.

HELTAI *Ponciánus*-átdolgozásában érkezett el szépprózai alkotóművészetének csúcspontjára, — amint ez NEMESKÜRTY Istvánnak legutóbbi, a felfedezés erejével ható, kitűnő tanulmányából ismeretes és nyilvánvaló.⁴⁵ Nincs tehát szükség arra, hogy a HELTAI-átdolgozás és a forrásul szolgáló német *Ponciánus* összehasonlításából NEMESKÜRTY által levont eredményeket elemezzem. Csupán HELTAI írói és könyvkiadói elveivel, protestáns-polgári szemléletével kapcsolatos néhány megállapítását szeretném kiemelni, illetve hangsúlyosabbá tenni egy-két észrevételem kíséretében.

A *Ponciánust* HELTAI a XVI. századi magyar olvasóközönség, mégpedig a városi (úgy is mondhatnám: a kolozsvári) polgárság világához, életszemléletéhez és társadalmi viszonyaihoz kívánta közelhozni. Minden adaptálása, átdolgozása, a részegségről szóló *Dialogusa* épp úgy, mint a *Száz fabulája*, vagy a *Háló*, a *Ponciánus* és a *Magyar krónikája* (RMNy I. 360.), sőt még a *Cancionaleja* (RMNy I. 351.) is többé-kevésbé önálló mű, egyéni alkotás. A *Dialogus* nem Sebastian FRANCK felfogását tükrözi, hanem HELTAI-ét, de ugyanezt állapít-

⁴⁵ NEMESKÜRTY István: *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*. ItK LXXVI. (1972) 555—579.

hatjuk meg a többi munkájáról is. *Ponciánusa* sem német eredetijének szellemét vetíti elénk, hanem HELTAIét. Számára minden irodalmi forrás csak nyersanyag, építőelem, amelyből a saját protestáns-polgári nézetei szerint szerkeszti meg és építi fel a maga legtöbbször új arcú művét. Nagyobb átalakításokra sokszor nincs is szüksége, egy-egy szó, név vagy kifejezés megváltoztatásával is olyan légkört teremt, maga értelmet visz bele akár az egész elbeszélésbe, amellyel azt egy csapásra a saját korához, olvasói ízléséhez és igényeihez tudja idomítani. Máskor viszont gyökeresen átformálja az előtte fekvő szöveget, az egész történetet. Így járt el pl. a *Ponciánus Inclusa* és a *Vidua* című elbeszélésében. Hogyan lett az előbbiből *Az elzárt nő* című teljesen középkori, lovagi szellemet árasztó történetből HELTAI tollán polgári szemléletű XVI. századi reneszánsz novella — azt NEMESKÜRTY részletesen kifejtette. HELTAI a XVI. század viszonyai közé helyezte az eseményeket, új jeleneteket, motívumokat szőtt a történetbe, megváltoztatta a szereplők jellemét, elhagyta a felesleges, a felfogásába, meseszövésebe nem illő részleteket, s lélektanilag sokkal valóságosabbé varázsolta az elbeszélést német eredetijénél. Egyszóval új művet alkotott, amely teljesen evilági ízű, nincs benne semmi prédikatori tartózkodás, szerelmi jeleneteiben — s nemcsak ebben az egy elbeszélésében, hanem a többiben is — olyan pikáns, sőt szabadszájú, akár BOCCACCIO vagy NAVARRAI MARGIT pajkos reneszánsz novellái. Ennyi is elég talán ahhoz, hogy megállapíthassuk: HELTAI *Ponciánus*ában igenis túllépett a XVI. századi szórakoztató próza prédikatori korlátain, s eljutott szépprózánk teljes elvilágiasításához. Az elsők között van, akik a magyar nyelvű profán irodalmat a XVI. században kiteljesítették és diadalra vitték.⁴⁶

Próza-stílusát sokan és nagy elismeréssel méltatták, bár voltak olyan megnyilatkozások is, amelyek BORNEMISZA Péter prózáját, főleg az *Ördögi kísérletek* alapján, csaknem fölébe helyezték HELTAIénak.⁴⁷ Anélkül, hogy BORNEMISZA stílusának szépségeit, megejtő sodrását kétségbe vonnám, a kettőjük stílusát mégsem látom egyenlő értékűnek. BORNEMISZA úgy ír, ahogy a gondolatok, a szavak egymást hajszolva az ajkára tolnak. Szinte gomolyogva, parttalanul áradnak belőle a mondatok. Nagy erejű kitarulkozásainak, pillanatszülte mondandójának megformálására nincs sem módja, sem ideje: ösztönös író. HELTAI viszont az élő beszéd frissességével és elevenségével, de fegyelmetten „formásan” fejezi ki magát. Tele van humorral, játékos, székelyes ízű mondásokkal, velős, csattanós párbeszédekkel. Hangulatkeltő, láttató, érzékletes, hasonlatokban, közmondásszerű szólásokban gazdag stílus az övé. Anélkül azonban, hogy előadásán valamiféle cifrázottság vagy megszerkesztettség volna érezhető. Született elbeszélő tehetség, tudatos művész, de nem a „míves gond” megszállottja. Természetes mesélőkedvét azzal a szinte öntudatlan érzelmi-lelki készséggel fegyelmezi, hogy önmaga is élvezi azt, amit előad. Szerintem HELTAI volt századának egyetlen vérbeli és legnagyobb magyar elbeszélője, szépprózaírója.

Amint köztudott, HELTAI *Ponciánus*ával csaknem egy időben (1573) megjelent egy másik *Ponciánus*-fordítás is (RMNy I. 322.) — az egyetlen szórakoztató prózai mű, amely udvari körök számára készült. Ennek forrása *A hét bölcs történetének* egy latin változata volt, amelynek ismeretlen magyar át-

⁴⁶ *A magyar irodalom története I.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 382.

⁴⁷ NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter*. Bp. 1959. — Az ő nyomán mások is.

ültetője, jellemző módon, változatlan formában tolmácsolta az eredeti latin szöveget.⁴⁸

Nem érzem meggyőzőnek és elfogadhatónak NEMESKÜRTY ítéletét a tekintetben, hogy a két *Ponciánus*-fordítást fölébe helyezi a korabeli elbeszélő műfajunk másik ága, a históriás énekek és széphistóriák legjava alkotásainak.⁴⁹ Kifogásolható már az az eljárása is, hogy csak a nyomtatásban megjelent históriás énekeket és széphistóriákat veszi figyelembe, holott a XVI. században, de később is irodalmi művek szóbeli és kézírásos terjesztésének még igen nagy vagy legalábbis nem kisebb a jelentősége, mint a nyomtatott szövegekének, különösen pedig énekes műfaj esetében. Így aztán kimaradnak NEMESKÜRTY összehasonlításából éppen a legkiválóbb alkotások, vagy azért, mert nyomtatott kiadásukról egyáltalán nem tudunk, vagy azért, mert ma csak 1580 után megjelent kiadásukat ismerjük. Szóba sem kerül tehát pl. a *Szilágyi és Hajmási* (1560), a *Cantio de militibus pulchra* (1561–66 között), *Béla király és Bankó leánya* (1570), a *Gismunda és Gisguardus* (1582. évi átdolgozott szövege!), sőt még az *Eurialus és Lucretia* (1577) sem! Ám ki merné tagadni, hogy ezek az énekek keletkezésüktől fogva benne éltek a kor tudatában, s az *Árgirussal* együtt mind „színvonalban”, mind „esztétikai értékben” nemhogy alávalóbbak volnának a két *Ponciánus*nál, de — szerényen szólva — legalábbis egyenrangúak velük.

HELTAI halála után a magyar szórakoztató próza fejlődése főleg nemcsak azért torpant meg — mint NEMESKÜRTY gondolja —, mert tehetségben hozzáfogható utódja nem akadt.⁵⁰ De a XVII. század derekáig még másod- vagy harmadrendű művelői sem támadtak. A XVI. századi históriás énekek és széphistóriák szerzői között is kevés volt az elsőrangú tehetség, ez a műfaj mégis virágzott. A széppróza elnémulását nem a tehetségek hiányában kell keresnünk. Mélyebb, társadalmi okai voltak ennek: az a magyar polgári és félpolgári réteg hanyatlott el, amelynek környezetében ez a műfaj igényelt olvasmányként tovább élhetett és fejlődhetett volna. Hozzájárult azonban az a körülmény is, hogy nyomdász-kiadóink (s köztük nem utolsósorban HELTAI özvegye) az olvasási kedvet az elburjánzó és készen, sőt ingyen rendelkezésükre álló históriás énekek és széphistóriák tömeges piacra vetésével igyekeztek kielégíteni. Így állott elő az a helyzet, hogy a magyar közönség szórakoztató olvasmányai a XVI. században nem a prózában írt regényes történetek és elbeszélések lettek, a győztes az amúgy is vezető műfaj, a históriás ének maradt — még olvasmányának is.

⁴⁸ Latin nyelvű ajánlását Blasius EBERUS bécsi könyvnyomtató írta. A könyv az osztrák eredetű, de magyar honossá vált gróf Ecehius SALM győri várparancsnok és dunántúli főkapitánynak özvegy Török Ferencné GUTI ORSZÁGH Borbálával kötött házassága alkalmából jelent meg. Újabb kiadása: RMKt V. Bp. 1898.

⁴⁹ NEMESKÜRTY szerint: „... Balassi színvonalát némiképpen elérő mű — (... Árgirus királyfit kivéve) — nincs is, említésre pedig legföljebb a Lélyai Névtelen és Enyedi György szerelmi történetei méltók. S itt viszont — most már az Árgirust is beleértve — megint a már említett szerelmi tematikához jutottunk el: amiképpen Heltai prózája a szerelmi témakörben nyújt újat, kimagaslót és érdekeset, úgy annak a korszaknak énekköltészetére is ez jellemző. De nem Heltai prózájának színvonalán! S ez felsorolásunk másik fontos tanulsága. Szükségtelen ugyanis az említett kiadványokat tartalmilag ismertetni, e korszak ismerői előtt világos, hogy a hetvenes évtizedben publikált — (és ránk maradt) — magyar nyelvű világi témájú nyomtatványok közül esztétikai értékben mindkét Ponciánus messze kimagaslí!” (ItK LXXVI. (1972) 576.)

⁵⁰ NEMESKÜRTY István i. m. 576—577.

HELTAI sohasem rejtette véka alá polgári és protestáns felfogását, élet-szemléletét, s ahol csak alkalma nyílt rá, ezt kifejezésre is juttatta. Kiadványai-ban nem tűrt meg semmit, ami nézeteivel ellenkezett, s habozás nélkül ki-hagyott vagy átírt más szerzők műveiben minden olyan részletet, akár egész fejezeteket is, amelyekkel nem értett egyet. Attól sem riadt vissza, hogy más szerzők munkáit átszerkessze, szétollózza, beléjük toldjon olyan hosszabb-rövidebb részeket, amelyekben saját meggyőződését juttatta érvényre. Így járt el pl. a *Cancionale*-jában összegyűjtött históriás énekekkel is. Irodalom-történetírásunk hol szigorúan hol enyhébben szemére is vetette HELTAINAK, hogy önkényes változtatásaival „elferdítette”, „tönkretette”, „kiforgatta ere-deti mivoltukból” az általa közzétett szövegeket.⁵¹ Csakhogy igazságtalan és ahisztorikus álláspont XVI. századi kiadványainkban szövegűséget keresni, különösen pedig a *Cancionale*-ban, amelyet — ha egészében tekintjük át — akkor félreismerhetetlenül kitetszik, hogy az egységes szerkesztői elvek sze-rint megkomponált mű. HELTAI célja az volt, hogy a sokféle felfogású szerző heterogén énekanyagából igen határozott polgári-protestáns történet-szemlélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állítson össze. Ugyanez a szempont vezette különben utolsó nagy művének, *Magyar krónikájának* írásakor is. Nem BONFINI kivonatos magyar fordítását kívánta olvasói kezébe adni, hanem a magyar történelem polgári-protestáns szellemű összefoglalását.⁵² HELTAI mindent és mindenkor a városi polgár szemével látott és ítél meg. Hogy mennyire érzékenyen reagált arra, ami polgári önérzetét érintette, és mennyire megragadott minden kínálkozó lehetőséget, hogy ezt kifejezésre, is juttassa, annak igen jellemző példája a *Ponciánus*-átdolgozás előbb említett *Inclusa c.* novellájának egyik epizódja. Amikor a lovag frissen épített házából a királyné lakótornyába titkos átjárót töret, az eredeti német szöveg mindezt egyetlen rövid, narratív mondatban úgy adja elő, hogy a kőművesmestert munkája végeztével a lovag megöli, nehogy titkát elárulhassa. HELTAI ezt a jelenetet az udvarmesterré avanzsált vitéz (lovag) szavaival így kezdi: „Szerelmes barátom, egy dolgom volna, melyet reád kellene bíznom, ha hited volna [azaz, ha meg-esküdnél] és veszteg akarnál hallgatni. Én pedig nagy ajándékot adnék te-neked. Felele a kőműves: Vagyon hitem. És megesküvék a hoppmesternek, hogy veszteg akarna hallgatni.”⁵³ Az udvarmester csak ezután mondja meg a kőművesnek, hogy mit kíván tőle (anélkül azonban, hogy a titkos ajtó célját elárulná). A mestert pedig, miután elvégezte a munkát, nem öli meg, hanem gazdagon megfizeti, és békével elbocsátja. HELTAI e rövid párbeszédben ki-tűnően érzékelteti a polgár önérzetét. Az egyszerű kőműves esküje is biztos zálog, ér annyit, mint bármely nemesúré, meg lehet bízni benne. S ezzel íme, a humanitást, a nem-nemes ember adott szavának megbecsülését hirdeti.

HELTAINAK BATHORY cenzúra-rendelete után nemcsak kiadói programja változott meg gyökeresen és fordult végleg világi témák irányába, hanem mint vállalkozó is utolsó éveiben lett feudális jellegű kiadóból „kapitalista jellegű” könyvkiadóvá: 1571 végétől minden kiadványát saját költségén jelentette meg.

Halála után nyomdáját özvegye örökölte és vezette tovább. Heltai utolsó művének, a *Magyar krónikának* nyomtatását már ő fejezte be. Úgy látszik, ő

⁵¹ Vö. SZILÁDY Áron, RMKT III. 385—387. és IV. 273—278. — Utána még sokan mások is.

⁵² Vö. *A magyar irodalom története I.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 369—372. U. i. az újabb kiadások és a krónikára vonatkozó irodalom is megtalálható.

⁵³ A novella teljes szövegét közölte NEMESKÜRTY István, ItK LXXVI. (1972) 558—562.

is tőkés vállalkozóként, főleg históriás énekek kiadásával foglalkozott, de megjelentetett néhány tankönyvet is. Egyetlen nagyobb volumenű kiadványa, amelyet szintén saját költségén tett közzé, MELIUS Péter *Herbárium*a (1578. RMNy I. 413.) volt.

A kolozsvári nyomda termékeiből, alapításától kezdve HELTAI haláláig ma közel száz (pontosan 94) kiadványt ismerünk. Ezeknek kb. 12%-át HOFFGREFF egyedül adta ki, 18%-át HELTAIVAL közösen jelentették meg, 70%-a HELTAI önálló tevékenysége idején látott napvilágot. HUSZÁR Gál feltűnéséig (1558) a kolozsvári műhely volt a magyarság egyetlen nyomdája. Egyébként a század legtöbbet termelő üzeme, melynek kiadványai közül a népszerűbbeket más magyarországi műhelyek is utána nyomtatták. Így az *Evagéliumok és epistolák* c. perikopás kötetet; MOLNÁR Gergely *Grammatikáját*; HELTAI *Vígasztaló könyvecskéjét*; a *Száz fabulát* és még több más művet. A század utolsó két évtizedében főleg MANLIUS János nyugat-dunántúli nyomdász aknázza ki a kolozsvári kiadványokat, HELTAI *Ponciánus*-átdolgozásának pedig legalább négy kiadása jelent meg a XVII. század folyamán.⁵⁴

A kolozsvári nyomdát, ha nem is HELTAI Gáspár alapította, a folyamatos magyar könyvkiadásnak mégis ő volt a megszervezője. Fáradhatatlan energiával dolgozott mint író és kiadó egyaránt. Nemzeti nyelvű irodalmunk első felvirágzásának ez az egyik legeredetibb íróegyenisége egyszersmind a magyar könyvkiadás atyja és a magyar könyv első, átfogó koncepciójú kiadója volt.

BÉLA VARJAS

Gáspár Heltai, der Buchverleger

Auf Grund jüngster Forschungen erscheint es heute als sicher, dass der in Klausenburg gebürtige György Hoffgreff die dortige Druckerei in 1549/50 gegründet hat. Gáspár Heltai war jedoch der erste Organisator des stetigen Buchverlags in Ungarn.

Hoffgreff studierte in der ersten Hälfte der 1540-er Jahre auf der Universität Wittenberg und war dann einige Jahre in Kronstadt tätig. Er erlernte die Buchdruckerkunst nach 1547 in Nürnberg. Hoffgreff war durch den Stadtrat und Gáspár Heltai schon früher zu seinem Entschluss angeregt, in Klausenburg eine Druckerei zu gründen. Er kehrte im Sommer 1549 nach Klausenburg zurück. Es war ihm bekannt, dass er sich hauptsächlich zum Druck ungarischer und lateinischer Werke vorzubereiten hatte. Seine aus Deutschland stammenden Schriftsätze zeugen auch dafür (er brachte sechs Antiqua-, einen Kursiv-, drei Fraktur- und einen griechischen Schriftsatz mit sich.)

Durch die Kosten der Matrizen, der Einrichtung der Werkstatt und deren Betrieb in seinen Mitteln erschöpft, sah sich Hoffgreff Mitte der 1550-er Jahre gezwungen sich mit Gáspár Heltai dem Pfarrer von Klausenburg, als Geschäftspartner zu verbinden. Heltai war bestrebt, laut seinem, nach den bildungspolitischen Zielsetzungen der Luther'schen Reformation bestimmten Programm des Buchverlags die Ideen der Reformation sowohl in Klausenburg, in dem die Mehrzahl der Einwohner Ungarn waren, als auch jenseits der Stadtmauern, durch ungarische Bücher zu verbreiten. Zweieinhalb Jahre arbeiteten sie gemeinsam, aus jener Zeit sind uns 13 ihrer Veröffentlichungen bekannt (Bibelübersetzungen, Betrachtungen und Kampfschriften religiöser Natur, Lehrbücher, Komödie, etc.) 10 darunter in ungarischer, 2 in deutscher und eine in lateinischer Sprache. Heltai gelang es die Leitung der Druckerei ganz in die Hände zu bekommen, was Hoffgreff schwer ertrug. Materielle Gründe mochten auch dazu beigetragen haben, dass die Partnerschaft Ende 1552 in die Brüche ging.

Hoffgreff leitete die Druckerei von Ende 1553 allein bis zu seinem Tod in 1558. Er veröffentlichte bereits ungarische und lateinische Werke auch profanen Themas. Anfang

⁵⁴ RMK I. 630. (Lócse 1633.); 872. (Lócse 1653.); 1203. (Lócse 1676.); 1238. (Lócse 1679.)

1559 ging die Druckerei endgültig in Heltai's Besitz über, der seine Verlegertätigkeit in dem Geiste fortsetzte, in dem er sie 1553 unterbrochen hatte, mit dem Unterschied jedoch, dass vom Ende 1559 an die helvetische Reformation sein Leitstern war. Durch seinen Religionswechsel fiel Heltai von den Sachsen ab, die ihn 1560 aus der sächsisch-evangelischen Kirche auch ausstießen.

Nicht nur sein unzweideutiges Verlegerprogramm kennzeichnete Heltai, auch seine Grundsätze als Verleger waren für ihn charakteristisch. Diese erstreckten sich auf die einheitlich geregelte Rechtsschreibung, die sprachliche Reinheit, die klare textliche Gliederung der verlegten Werke ebenso, als auch auf die strenge Prüfung der inhaltlichen, ideologischen, politischen und gesellschaftlichen Tendenzen derselben. Seine gesellschaftliche Daseinsform, seine protestantisch-bürgerliche Beschaffenheit bestimmten aber Heltai's Grundsätze. Er änderte seine theologisch-religiöse Auffassung zwar dreimal als Geistlicher, an seinen bürgerlichen Ansichten hielt er aber durchwegs fest.

Die Druckerei in Klausenburg entwickelte sich unter Heltai's Anleitung zu der Werkstatt, die im XVI. Jahrhundert die höchste Produktion aufwies. Nahe hundert der bis zu seinem Tode (1574) erschienenen Werke sind uns bekannt. Er liess den von Hoffgreff geerbten Schriftsatz neu giessen und zur Bezeichnung spezieller ungarischer Laute neue Schriften schneiden.

Durch die eigene Papiermühle, die er Mitte der 1560-er Jahre in Betrieb setzte, machte Heltai den Buchverlag in Klausenburg von der Papierproduktion in Kronstadt unabhängig. Er zog sich von den Glaubensstreiten, die zwischen den Sakramentariern und Antitrinitariern entflammten, in den 1560-er Jahren immer mehr zurück und schloss sich den letzteren erst nach langem Zögern an. Heltai hörte aber auch mit seinem Predigertum auf, als 1571 der katholische István Báthory zum Fürsten Siebenbürgen's wurde. In seiner verlegerischen und literarischen Tätigkeit verfolgte er seither ausschliesslich weltliche, profane Ziele.

Von nun an verlegte Heltai seine sämtlichen Veröffentlichungen auf eigene Kosten, er hörte damit auf, Mäzen für seine Bücher zu suchen: der feudale Verleger verwandelte sich damit in einen kapitalistischen Verleger.

Heltai war aber nicht nur Organisator des stetigen Buchverlags in Ungarn. Trotz sächsischer Herkunft, war Heltai der glänzendste ungarische Schriftsteller, der begabteste Erzähler seines Jahrhunderts. Sein Dialog über Betrunkenheit und Völlerei (1552), seine Hundert Fabeln (1566), seine Bearbeitung Ponzians (1572), seine Ungarische Chronik (1575) schrieb er zwar auf Grund fremder Quellen, doch handelt es sich dabei um arteigene Originalwerke, da Heltai niemals als Übersetzer, sondern stets als Bearbeiter tätig war, der seine Themen dem Geschmack der zeitgenössischen ungarischen bürgerlichen Leser anpasste. In der ersten Blütezeit unserer Literatur in ungarischer Sprache tritt Heltai als einer unserer grössten Schriftsteller und gleichzeitig als der Gründer des ungarischen Verlagswesens, als der erste ungarische Buchverleger umfassender Konzeption auf.

*

Gyenis Vilmos hozzászólása

VARJAS Béla kitűnő s szépen megalapozott munkája nyomán méltán helyezhetjük HELTAI Gáspárt azok közé a nagy európai, polgári nyomdai vállalkozók, könyvkiadó-dinasztiák sorába, akik a könyv, az olvasmányigény s az irodalom új és rendkívül kitágult lehetőségét, hatóerejét, s nem utolsósorban gazdasági előnyeit kellő időben felismerték és kihasználták.

Az első könyvkiadók Európa-szerte szükségszerűen üzletemberek voltak, mégha magának a *Bibliának* kiadása is vált vállalkozásuk anyagi megalapozójává. HELTAI rokonszenves írói sajátosságainak elismerését és a magyar szépróza művelésében betöltött szerepének nagyságát mindez semmiképpen sem csorbítja, sőt a jelen szempont is azt az előremutató tulajdonságát szemlélteti nagyon meggyőzően, hogy a hazai szűkebb viszonyok között az európai fejlődés korszerű igényeit volt képes felismerni könyvkiadási viszonylatban, lépést tartva annak reális gazdasági követelményeivel. Jelentős tény ez, mert a

magyar könyvkiadás művelői nem mindig tehették ugyanezt. HELTAI idején a hazai körülmények számos kedvező lehetőséget biztosítottak a könyvkiadás számára, s ismert okok folytán sokkal kedvezőbb adottságokat, mint az őt követő periódusban. HELTAI tehát — HORVÁTH János találó szavai szerint — „igen jól tette”, amikor az „üzletember” szerepét is vállalta, mégha úgy tűnne is, mintha magából a hitből is pénzt akart volna „szerzeni”.

Ha tehát HELTAI könyvkiadási tevékenységét már olyan vállalkozásnak tekintjük joggal, ahol a polgári „könyvtermelés” jellegzetes organizációja érvényesülhetett, akkor eljárás módját okkal szembesíthetjük azokkal a következtetésekkel, amelyeket az irodalomszociológia ez utóbbi években meggyőző újszerűséggel levont a polgári könyvkiadás folyamataiban zajló törvényszerűségekről. (Vö.: Robert ESCARFIT: *Sociologie de la littérature*, Paris, 1968.; *uő.*: *Die Revolution des Buches*, Gütersloh, 1967.)

E következtetések szerint a könyvkiadás folyamatában három tényező, három tevékenységfajta végig ható jelenléte figyelhető meg: 1. a kiválasztás feladata (choisir), 2. az elkészítés, a nyomtatás, (fabriquer), 3. a terjesztés munkája (distribuer). E három aktusnak a polgári fejlődés megfelelő szintjén zárt kört kell alkotnia, de amelyben minél fejlettebb ez a szint, a három tényező annál inkább önállósul, válik különállóvá egyik a másikatól. A nyugati, a polgári fejlődésben előbbre jutott országokban az említett folyamat lényegében a XVI. században befejeződött, kivéve bizonyos mértékig a harmadik tényező teljes önállósulását. A terjesztő tevékenység ugyanis, tekintettel a szélesebb társadalmi közegekre való kihatásaira, csak fokozatosan és viszonylag később válhatott el határozottan a könyv-előállító munkától. Például Franciaországban is csak a XVI. század végén, illetőleg a XVII. században.

VARJAS Béla lényegében a fent vázolt folyamattal egybehangzóan tárgyalta, jellemezte kiválóan HELTAI könyvkiadói törekvéseit. Elemzései azt mutatják, hogy a könyvkiadási folyamat eme polgári igényű tényezői közül az első kettő minden bizonnyal magas szinten van jelen, ezeknek tárgyszerű ismeretét az idevágó adatok ma is lehetővé teszik. Am a harmadik összetevő, a terjesztő, olvasókhöz juttató tevékenység jellegét eleve gyengébbnek vagy helyesebben feltáratlannak, ismeretlennek érezzük. Különösen így van ez akkor, amidőn szükségszerűen idekapcsolódik még a korabeli olvasóközönség beható, irodalomszociológiai vizsgálatának igénye s igen szerteágazó problematikája.

HELTAINAK mint könyvkiadónak bemutatásában messzire jut el VARJAS, ahogyan a kiválasztási és a nyomdai előállítás polgári tényezőit boncolja. Különösen erőteljesen villantja fel e folyamat összefüggéseit, amikor a mecénás helyzetének szükségszerűen bekövetkező megváltozását láttatja. Valóban, HELTAI a feudális kiadói organizációt akkor tudta igazában meghaladni, amikor szakított a „direkt mecénással”, és amitől kezdve nem volt többé kiszolgáltatva egyetlen érdek, egy adakozó szándékainak, kiválasztó igényének, előállítási, terjesztési feltételeinek. Mindez jól illusztrálja HELTAINÁL a feudális könyvkiadási struktúra gyökeres megváltozását, átváltását a polgárra. Kétségtelen, hogy nála már a könyvet megvásárló olvasó csak utólagosan, az üzleti viszonyoktól függően lesz indirekt mecénássá, a „könyvtermelő” vállalkozásának anyagi biztosítójává.

Könyvkiadási vállalkozásának HELTAI azáltal is lett valódi és rátermett „szellemi irányítójává”, hogy kitűnően eligazodott, sőt kezdeményezni tudott ebben a nálunk még merőben új gazdasági akcióban, s megtalálta, egyeztetni tudta a „rentábilis” feltételeket írói elképzeléseivel. (Nem így például már az

özvegye vagy fia, avagy a refeudalizált viszonyok között tengődő kiadók, akikről okkal olvashatjuk, hogy „csak megrendelőkre vártak”, azaz nem a könyvvásárlókra számítottak.)

Mégis HELTAI szépen gördülő, polgári jellegű üzletmenetéből az nem elég világos, ami — mint már utaltunk rá — közvetlenül irodalmi, irodalom-szociológia kérdéscsoport, hogy végeredményben milyen is volt (lehetett?) közelebb-ről az elkészült könyv olvasókhöz juttatása, megvásároltatása? Kik voltak a vásárlói? Kik könyvei olvasói? De egyáltalán milyen alapozottságú olvasni tudó réteg állt rendelkezésére? Kik, milyen munkák iránt érdeklődtek és mit vásároltak? A világi és vallási tárgyú munkák iránti kereslet miként változott? Milyen közvetítőkön keresztül jutott el a könyv a készítőtől az olvasóhoz? Heltai maga árusította nyomdában, vásárokon, ponyván? Kik végezték a diffúzió munkáját? A „colportage”-nak milyen megoldásai alakulhattak ki HELTAI vállalkozásában? stb., stb. mind, mind olyan kérdés, nyitott kérdés, amihez itt-ott ha vannak is fogódzóink, egészében további, lényegét tisztázó vizsgálatokra hív fel.

A fentiekből viszont az is következik, — s ezt kívántuk végezetül rögzíteni — hogy a hazai viszonyok között HELTAI korában még semmiképpen sem alakulhatott ki a polgári könyvkiadásnak az a teljesen zárt köre, ahol a kiválasztás, a kinyomtatás és a terjesztés minden szempontból egyaránt masszív polgári alapokon állt volna. Láttuk, hogy a leginkább kritikus pont a diffúziós tényezőben ütközik ki, azaz ott, ahol a társadalmi fejlődésnek, illetőleg az olvasóréteg alakulásának és a műalkotásnak bonyolultabb összetevői konfrontálódnak. Ily módon elmondhatjuk azt is, hogy bár HELTAI a polgári könyvkiadás ismerveit több szempontból magáévá tette, mégsem tudhatta minden tényezőjében kiteljesülve felmutatni, mert még lehetetlen volt olyan mélyen gyökerezett alapot teremtenie a polgárias könyvkiadás jövője számára, amit éppen a kiépült olvasóréteg igénye szavatolt volna. Nem véletlen, hogy HELTAI után jó ideig ismét a töményen feudális könyvkiadás juthatott uralomra.

De hogy HELTAINAK még az adott körülmények között is mennyire szeme előtt lebegett az a modern értelemben felfogott kiadói gond, amely könyveinek az igényeknek megfelelő olvasókhöz juttatását célozta, egy-két gondolattal még megvilágítjuk.

A mecénástól függetlenedett, polgári jellegű kiadó már a kiválasztás folyamatában elsősorban leendő olvasóinknak igényeire figyel, s azt akarja elérni, hogy a könyvvé formálandó mű mind tartalma, mind formája miatt szívesen fogadott legyen, s végre is a siker mind szellemiekben, mind anyagiakban megmutatkozzék. Nos, HELTAINAK szerintünk egyik legkitűnőbb képessége éppen abban rejlett, hogy páratlan érzéssel választotta meg a kiadandó műveket akár „tanulságos”, akár „gyönyörűsége” voltak miatt, akár világi, akár vallásos tartalmuk okán. Az érzék mellett azonban azt tapasztaljuk, hogy HELTAI megfelelő alapossgal felmérte, és jól mérte fel általában egy-egy könyve kiadása előtt a felmerülő igényeket, a különböző elvárásokat, szükségleteket, a mennyiségi mutatókat stb. Nyilván látszik például, hogy ilyen tényezőkre is épített, amidőn alkalmasint a gyönyörűséget keltő művek iránt tanúsított nagyobb ügybizalmat. Továbbá ilyen megfontolás rejlik a tekintetben is, hogy amidőn észrevette, mily rendkívüli mértékben érdeklődnek kortársai a históriák (bibliai és profán) s egyéb történeti munkák iránt, azon nyomban dús repertoárt biztosított ezen igények kielégítésére.

Kivétel, és talán egyetlen kivétel az a nagyobb vállalkozása, ami e korban Nyugat-Európában tipikusan hálás vállalkozásnak számított: a *Biblia* anyanyelvű közreadása volt. Ez a kiadás — mint ismeretes — nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, nem terjedt el, nem igényeltek újabb levonatokat, s távolról sem tette időszerűtlenné a jóval későbbi KÁROLYI Gáspár-féle kiadást. E kivételnek számos okát szokták felsorakoztatni, bár a lényegbevágónak az látszik, hogy ez idő tájt nálunk még nem értek meg a feltételek a nyomtatott *Biblia* szélesebb körű terjedéséhez.

Jellemző viszont a kortársi igényre tekintő kiválasztásnak, a kiadói érdekek, valamint a kedvező olvasói reagálásnak mesterien tervszerű egybehangozására a következő, HELTAIra jellemző epizód. Midőn az „Isteni dicséreték és könyörgések” című imádságoskönyvét — a reformáció elveivel merőben ellentétben, mintegy katolikus módra — kötött szöveggel közreadta, szükségesnek érezte e körülménynek magyarázatát adni az előszóban. Sokan arra gondolnak majd, látván e könyvet — írja —, hogy „im elbolondult és gyermekké lett az vény HELTAI Gáspár: im esmét pápássá akar lönni, hogy új zsolozsmás breviárt akar szörzeni. Im a szabad keresztyénöket ujonnan a pápai kötrebe akarja beszorítani.” HELTAI szövege mutatja, hogy mennyire tisztában volt e vállalkozásának szokatlan voltával, s hogy mégis vállalta, annak okát nyilvánvalóan a kiadói érdekek modern, polgári felfogású valóraváltásában kell keresnünk, mégpedig a jelentkező szükségletek kielégítési terén. — Ugyanakkor vállallnia kellett nem egyszer a polgári könyvkiadó-vállalkozásban már ekkor jelentkező hátulütőket is; túrnie kellett pl. (okkal, ok nélkül?) az „új meg új opiniók” váltogatásának vádját is. Egy azonban biztos: a könyvkiadás gyakorlatában helyesnek felismert és követett nézeteitől egy jottányit sem tért el.

Befejezésül még egy témára kell utalnom igen rövidre fogva. Már a reneszánsz széppróza tárgyában folytatott vitánkban (Sopron, 1971) érintettük, hogy HELTAI Gáspár annak a magyar szépprózatípusnak alapvetője, amelyik leginkább kiindulás lehet a modern, polgári jellegű, közvetlenül ilyen eszközökkel élő széppróza továbbfejlődéséhez. Ebben úgy vélem, teljes egyetértés van köztünk. Kérdés azonban — s ez a probléma, amely nem is annyira vitatható, mint inkább további megvilágítást igényel —, hogy prózánk fejlődésének meg-megszakadó, újra meg újra kezdődő menetében melyik és milyen szintű s kiknél, hogyan jelentkezik az a művészi próza, amelyik a HELTAIétól eltérő, de úgy is jelentős értékű műveket tud produkálni jórészt akkor, amidőn a prózaíró HELTAI-t körülvevő kedvező légkör már alaposan megváltozik az országban. (BORNEMISZA Péter, VERESMARTI Mihály stb.) — Az utókor elismerése, ami mind az irodalmi mű, mind a könyvkiadás milyenségének értékelése szempontjából nem közömbös — kétségtelenül és joggal HELTAI-t emeli egyre magasabbra: HELTAI ma is aktuális, viszonylag élvezhetően olvasható, s ma már nem elég csak a *Száz fabulára*, a *Magyar Krónikára* utalni, de a *Ponciánusra* is gondolnunk kell, s ki tudja, hogyan válik még egyre időszerűbbé a többi HELTAI- vagy HELTAINAK tulajdonított mű is!